

UNIVERZA V LJUBLJANI

Teološka fakulteta

Dr. Marijan Peklaj

BIBLIČNA GEOGRAFIJA Z ARHEOLOGIJO
(Popravljen in dopolnjen izdaja)

Ljubljana 2003

BIBLIČNA GEOGRAFIJA

UVOD

Poznanje dežele, v kateri je Sveto pismo nastajalo, in področij, kjer so živeli ljudje, ki v njem nastopajo, je nujno potrebno za razlago. Seveda je najpogostejše prizorišče dogajanja v Svetem pismu Palestina. V njenih pokrajinskih značilnostih, v njenem podnebju, rastlinstvu in živalstvu, so zajemali svetopisemski pesniki in preroki svoje prisprodebe in metafore. Tako je izražanje o Bogu, ki se je razodel ljudem v konkretnosti človeškega bivanja, neločljivo povezano z geografsko širino in dolžino Palestine. Zato je naravno, da se pri biblični geografiji najdalj zadržimo pri tej pokrajini. Ne smemo pa pozabiti, da so tako prozni kakor pesniški deli Biblije polni vplivov in podob, ki so v zvezi s soslednjimi ljudstvi in tudi geografskimi področji zunaj Palestine (Sirija, Egipt, Mezopotamija, itd.). Pa tudi posamezne pripovedi ali njihovi deli se dogajajo v drugih deželah, npr. Pentatevh, Esterina in Tobitova knjiga.

Da bi opravičili pridevnik biblična (svetopisemska), bi se morali ob proučevanju značilnosti dežel ves čas spraševati, kaj pravi o tem besedilo Svetega pisma in kako je kaka posebnost reliefa ali podnebja vplivala na izražanje svetopisemskih avtorjev. Tega seveda v tem kratkem pregledu ne bo mogoče uresničiti.

Od svetopisemskih besedil nekatera razodevajo prav posebno zanimanje za geografske podatke in znanje. Tak je že odlomek 1 Mz 2,11-14, ki govori o štirih rekah, tekočih iz Edenskega vrta. 1 Mz 10 našteva ljudstva, mesta in kraljestva v antiki znanega sveta. Józuetova knjiga v svojem drugem delu (pogl. 13 - 21; prim. 4 Mz 32 - 34) navaja področja posameznih izraelskih rodov, njihove meje in mesta. Tudi "prerokbe zoper narode" v preroških knjigah pripovedujejo o tujih narodih in deželah.

Najstarejše sezname palestinskih mest so odkrili v egiptovskih eksekratoričnih besedilih iz 2. tisočletja pr. Kr., s katerimi so klicali prekletstvo nad sovražnike. Prav tako govorijo o Palestini amarnska pisma (Tel el Amarna; ok. 1370 pr. Kr.). Faraona Ramzes II. in Šišák sta pustila podobne sezname palestinskih mest v hieroglifnih napisih na stenah svetišč v Luksorju oz. Karnaku. Iz poznejšega časa imamo geografske informacije v spisih grških in rimskih zgodovinarjev, judovskih in arabskih pisateljev, krščanskih romarjev iz bizantinskega obdobja in križarjev iz 12. stoletja.

Za geografijo so nujno potrebni dobri zemljevidi. Najstarejši ohranjeni zemljevid Palestine je iz ok. l. 600 po Kr. To je mozaik v tlaku pravoslavne cerkve v kraju Madaba v Jordaniji. Za moderno kartografijo Palestine ima velike zasluge britanska raziskovalna ustanova British Exploration Fund. Širše področje Palestine, se pravi Cisjordanija in Transjordanija, je prav

zaradi bibličnih študij razmeroma dobro raziskano. Treba pa je razumeti mnoge vprašaje na modernih kritičnih kartah. Ti vprašaji za imeni zgodovinskih krajev pomenijo, da identifikacija ni zanesljiva. Različni avtorji se tudi različno opredeljujejo. Druga težava, na katero naleti študirajoči v priročnikih in v atlasih, je ta, da so imena za pokrajine in naselja včasih arabska, oziroma v arabskih oblikah, drugič pa hebrejska. In še pri pisanju semitskih imen v latinici prihaja do različnih rešitev.

BIBLIČNE DEŽELE ZUNAJ PALESTINE

V 1 Mz 11,31 sta omenjeni mesti Ur na Kaldejskem in Harán. Abrahamove selitve nakazujejo področje t. i. »rodovitnega polmeseca«. Ta sega od Perzijskega zaliva prek Mezopotamije, Sirije in Palestine do Egipta. Vrh tega loka se dotika sedanjih turških meja. Vse to ozemlje ima razmeroma dovolj vodnih izvirov in tokov, kar pojasnjuje njegovo rodovitnost.

MEZOPOTAMIJA

Dežela »med rekama«, kar pomeni to grško ime, obsega področje srednjega in spodnjega toka Evfrata in Tigrisa. Obe reki izvirata v Armenskih gorah, tečeta potem nekaj časa daleč narazen, se približata in se končno iztekata v Perzijski zaliv. Nekoč sta se izlivali vsaka zase, sedaj pa imata skupen zadnji del poti prek zasutega dela morja, ki se imenuje Šat el Arab. Spodnji del dežele, približno 600 kilometrov razdalje od Bagdada do ustja Šat el Araba, je ravnina, ki ne prejema dežja. Ob številnih rečnih rokavih se razprostirajo močvirja. Proti zahodu meji na Sirsko in Arabsko puščavo, na vzhodni strani pa se iz ravnine dvigajo Iranske gore. Topeči se sneg v gorah na severu med marcem in junijem povzroča, da vode Evfrata in Tigrisa močno narastejo in poplavljaajo obširna področja (prim. 1 Mz 6 - 8). Sicer pa sta obe reki v tem delu Mezopotamije že v starem veku dajali možnost za umetno namakanje polj s pomočjo sistema kanalov.

V zgornjem toku si reki utirata pot med gorskimi masivi, kjer je življenje možno v širših dolinah, kakršne so izdoblili tudi številni pritoki obeh veletokov. V predgorju in v dolinah je dovolj padavin, zato je bil ta del Mezopotamije že od nekdaj precej gosto naseljen.

Ur leži v spodnjem delu pokrajine v nekdanji deželi Sumercev Šinár (Senaar). Pozneje je politično premoč dobilo mesto **Babel** (Babilon). Naslednji imperij v Mezopotamiji je bila Asirija. Prestolnica **Ninive** je bila ob Tigrisu v podnožju Armenskih gora. Potem se je spet dvignila Babilonija, dokler niso prevladali Perzijci. Izraelci pa niso bili povezani s kulturo

tega področja le zaradi svojega prednika Abrahama, temveč je bila Palestina v stiku z Mezopotamijo v miru in vojni tudi sicer. Ne smemo pozabiti na številne izraelske izgnance v 8. (asirsko suženjstvo) in v 6. (babilonsko suženjstvo) stoletju. Vsi ti različni stiki so vplivali tudi na svetopisemsko besedilo.

Zanimivi so tudi kulturni elementi, ki jih odkrivajo v zapuščini kraljestev v severnem goratem delu Mezopotamije, kot sta bili npr. **Mari** in **Nuzi**. Med Nuzijem na vzhodu in med Haránom v skrajnem severozahodnem kotu Mezopotamije se je nekoč razprostiralo mogočno kraljestvo **Mitani**. Prav na vrhu »polmeseca« je ob Evfratu ležalo mesto **Kárkemiš**, predstraža Hetitov, katerih domovina leži v Mali Aziji.

MALA AZIJA

Pogosto se imenuje tudi Anatolija. To je predvsem visoka planota, pokrita s stepami in puščavami. Na severu meji na Črno morje, na zahodu na Egejsko in na jugu na Sredozemsko morje. Le na vzhodu ima celinsko mejo, ki jo tvorijo mogočne Armenske gore. Vzhodno od Ankare so pri mestu Bogazköy (hetitsko: *Hatuša*) izkopali prestolnico mogočne države Hetitov iz 2. tisočletja. V južnem delu Male Azije se dviga nasproti otoka Cipra gorovje **Taurus**. Vzhodno od njega pa leži rodovitna ravnina **Kilikija** severno od Antiohije. Tu je bil doma »apostol narodov« Pavel v **Tarzu**. Področje Male Azije ima pomembno mesto v Pavlovih misijonskih potovanjih, ki jih opisujejo Apostolska dela, in omenja apostol v svojih pismih.

SIRIJA

Sirija je neposredno del »rodovitnega polmeseca«. Včasih so jo šteli skupaj s Palestino kot eno samo pokrajinsko enoto (provinca Syria Palestina v rimskem času). V ožjem bibličnem obsegu Sirija pomeni ozek pas ozemlja ob vzhodni obali Sredozemskega morja, približno današnji državi Sirija in Libanon. V Bibliji se često imenuje **Arám**. Od tod ime za aramejski jezik, ki so ga prevzeli tudi Judje po eksilu. To je pretežno gorata dežela, katere najvišji vrh (v gorovju Libanon) se dviga nad 3000 metrov nad morjem. Sredozemska obala je tu prikladna za pristanišča, ker gorski grebeni večkrat segajo do morja in oblikujejo primerne zalive. Znameniti sta obmorski mesti **Tir** in **Sidón**, pozneje **Antiohija** s pristaniščem Selevkíjo. Za skrajni severni del Sirije so pomembne reke, ki pritekajo iz maloazijskih in armenskih gora. Reki **Litani** (Leontes) in **Orontes** začneta svojo pot v znanem tektonskem jarku, ki se proti jugu nadaljuje v Jordanski dolini, in se izlivata v Sredozemsko morje. Sicer pa so za rodovitnost dežele odločilne obilne padavine, ki jih prinašajo vetrovi z morske strani, in ne

reke. Ko ti zahodni vetrovi odložijo vlago, se začneja **Sirska puščava**. V severnem delu Sirije je pomembno mesto **Alepo**, na jugu pa **Damask**, ki leži v nekakšni oazi. Znamenita zgodovinska mesta na tem področju so še **Biblos**, **Ugarit** in **Ebla**. Delno se je že del obmorske Sirije (Fenikija) v bibličnih časih imenoval Kánaan. V Svetem pismu pa to ime običajno pomeni deželo, po kateri so se selili s svojimi čredami izraelski očaki in jo pozneje zavzeli Izraelci pod Józuetovim vodstvom.

Področje Sirije je zaradi svojega položaja bilo od nekdaj nekakšno križišče važnih trgovskih poti. Brez teh prometnih žil, po katerih so se premikali ne le trgovci, ampak tudi cela ljudstva ob preseljevanjih in vsakovrstne vojske, naša slika o starem Bližnjem Vzhodu ne bi bila popolna. Sirska puščava, ki leži med Sirijo in Mezopotamijo, in velika Arabska puščava ne dopuščata bližnjic.

EGIPT, SINAJ IN POT IZHODA

V Egiptu se po bibličnih poročilih začneja zgodovina izraelskega ljudstva. Tu se je izoblikovalo ljudstvo, ki je odšlo, da bi se naselilo v deželi, ki je bila obljubljena očetom. Herodot imenuje Egipt »dar Nila«. Dejansko je to dolina ob Nilu, ki na vzhodu meji na Egiptovsko, na zahodu pa na Libijsko puščavo. V slednji je več velikih oaz. **Nil** izvira v ekvatorialni Vzhodni Afriki in v etiopskih gorah. Potem ko priteče skoz Sudan, se pri današnjem Asuanu začneja dolina širiti in dosega v širino od 15 do 50 kilometrov. Od Asuana do izliva meri zračna črta približno 800 kilometrov, Nil pa naredi na tej poti 1125 kilometrov. Področje **Delte** ob sredozemski obali je široka rodovitna ravnina. Kolikor bolj gremo proti jugu, se pravi ob toku Nila navzgor, toliko manj dežja pade. Do postavitve asuanskega jezusa je bila rodovitnost večjega dela dežele odvisna od rednega poplavljanja reke. Sneg v gorah in poletno deževje na področju Nilovih izvirov povzročata naraščanje reke, ki se začneja v juliju, doseže vrhunec v oktobru in se spet umiri do januarja. Nil je bil (in je delno še danes) izrednega pomena tudi kot prometna žila.

Na rečnem otoku pri današnjem Asuanu je bila v 5. stoletju judovska naselbina **Elefantina**. Znani so aramejski rokopisi iz Elefantine. Osvetljujejo perzijsko obdobje izraelske zgodovine. Okoli 160 kilometrov severno od tod je nekoč ležala prestolnica **Tebe** (Luksor in Karnak) s svojimi veličastnimi templji in z grobnicami faraonov na drugi strani Nila. Še bolj proti severu je **Amarna**, prestolnica, ki jo je dal zgraditi faraon Ehnaton in kjer so našli znamenita amarnska pisma. Preden se Nil razcepi v številne rokave, ležijo južno od današnjega Kaira ostanki nekdanjega **Memfisa**, prvotne prestolnice. Blizu v puščavi je velikansko pokopališko področje s piramidami, podzemnimi grobovi in sfingami. Aleksander Veliki je dal zgraditi na severozahodnem robu Delte pristaniško mesto **Aleksandrijo**. Tu je kmalu zrasla tudi velika judovska kolonija, v kateri je nastal grški prevod judovskih svetih

knjig – Septuaginta.

Za pripoved o izhodu Izraelcev iz Egipta je najvažnejši severovzhodni del Delte. Tu so Jakob in njegovi sinovi dobili v last pokrajino **Gošen** (prim. 1 Mz 45,10). V tem delu dežele je nekoč stala prestolnica hiksovskih vladarjev Egipta **Avaris**. V času pred izhodom Izraelcev pa so tu pozidali mesto **Ramesés** (prim. 1 Mz 47,11; 2 Mz 1,11).

Sinajski polotok je proti jugu vedno bolj gorato puščavsko področje med Sueškim in Akabskim oz. Elatskim zalivom Rdečega morja. Na severozahodu se peščene planjave širijo do Sredozemskega morja, proti severovzhodu pa prehaja v Negev, ki ga štejemo že za del Palestine v širšem smislu. Sicer neprijazna pokrajina nikoli ni bila brez pomembnih poti prek gorskih prelazov in oaz. Najvišji vrh je **Džebel Katerina** (2644 m), drugi pa je **Džebel Musa** (2285 m).

Glede črte izhoda Izraelcev iz Egipta in poti prek puščave proti Kánaanu nam biblična besedila (predvsem v Pentatevhu) ne nudijo prave jasnosti. Vprašanje, katera gora je mišljena z goro Sinaj (ali Horeb), je le eno od mnogih vprašanj. Navajajo štiri možne lokacije te »svete gore«:

1. Džebel Musa (Mojzesova gora) na skrajnem južnem delu Sinajskega polotoka;
2. nekje v Arabiji
3. na področju Petre v Transjordaniji;
4. Kadeš Barnéa v Negevu.

V zvezi s temi teorijami je tudi več različic celotne poti od Gošena v Egiptu do vstopa v Kánaan. Vredno je govoriti o dveh teorijah, severni in južni. Prva se zdi bolj naravna. Izraelci bi iz Gošena šli naravnost proti vzhodu, tj. proti **Kadeš Barnéi** v severnem delu Sinajskega polotoka oziroma v Negevu. **Trstično morje** (hebr. *jam suf*), ki ga klasični prevodi imenujejo Rdeče morje, bi bilo v tem primeru eno od jezer, ki ležijo tik ob sredozemski obali. Ta pot bi se povezovala s četrto od zgoraj navedenih možnosti za goro Sinaj. Južna pot poteka mimo tradicionalne »Mojzesove gore« na jugu Sinajskega polotoka. To bi pomenilo, da so Izraelci močno zavili proč od smeri proti Kánaanu in šele kasneje spet ubrali pot proti severu. Ob tej poti so raziskovalci odkrili zelo zanimive stare napise, sledove egiptovskega kopanja bakrove rude in dragih kamnov. Vidi se, da je bilo povezano s kultom (zlato tele?). V zvezi s tem je zelo zanimiva visoka planota **Serabit el Hadim** severno od Džebel Muse (morda svetopisemska Dofka; prim. 4 Mz 33,12 sl.). Vsekakor je »Mojzesova gora« bolj slikovita, dostopnejša in lažje si je predstavljati izraelsko taborišče ob njenem vznožju.

Veliko vprašanje je tudi, kako so Izraelci vstopali v »obljubljeno deželo«. Tudi svetopisemsko besedilo kaže, da mogoče vstop iz Transjordanije prek reke Jordana ni bil edini, temveč da je del izraelskih rodov prišel v Judejo z južne strani, iz Negeva. Vsekakor se je s to selitvijo izraelsko ljudstvo ustalilo na čisto določenem delu »rodovitnega polmeseca«.

PALESTINA

1. Ime

Daleč najpomembnejše prizorišče bibličnega dogajanja in domovina izvoljenega Božjega ljudstva stare zaveze je razmeroma ozek pas ozemlja ob vzhodni obali Sredozemskega morja južno od Libanonskih gora. Palestina ni prvotno ime te dežele. V Svetem pismu stare zaveze se pogosto imenuje **Kánaan**.

To starodavno ime so različno razlagali. Po sklepanju na prvotni koren besede bi moglo pomeniti zahodno deželo. Torej bi to bilo ime, ki bi ga področju dali prebivalci Mezopotamije. Bolj se je uveljavila razlaga, da je ime Kánaan povezano s škrlatno rdečo barvo oz. s proizvodnjo posebne tkanine te barve. Ni pa jasno, ali je barva dobila ime po deželi ali pa je bilo ravno narobe. Isti pomen ima grška oblika **Fenikija** (*phoinix* - škrlatno rdeč). Ta sorodnost nas opozarja, da je tudi s Kánaanom bil mišljen predvsem tisti obmorski svet, ki leži v današnji državi Libanon. Vendar je dejstvo, da Sveto pismo uporablja to ime zelo različno; včasih pomeni bolj to, kar imenujemo Fenikija, večkrat pa pomeni vso **Cisjordanijo** (zahodno od reke Jordana), ali celó skupaj z ozemlji onstran Jordana (Transjordanija), ki so jih zavzeli Izraelci. Kánaan je torej običajno sinonim za »obljubljeno deželo« (prim. 1 Mz 12,1-9).

V času hasmonejskih vladarjev (ok. 100 pr. Kr.) in še v Jezusovem času so deželo uradno imenovali po Judovem rodu **Judeja**. Šele v 2. st. po Kr. se uveljavi za politično enoto ime **Palestina**. Tako so to deželo imenovali tudi Britanci, ki so jo dobili v upravo po prvi svetovni vojni (Britanski mandat, 1922 - 1948). Nova država Izrael uveljavlja za to področje eno od starih imen - *Erec Jisrael*. Borci za neodvisno arabsko državo na tem ozemlju pa govorijo o Palestini. Prvi je to ime uporabljal grški zgodovinar Herodot v 5. st. pr. Kr. Pravzaprav piše o »Siriji Filistejcev« in pri tem misli na obalno področje južno od gore Karmel. Torej je jasno, da prihaja ime Palestina od grške oblike za Filistejce, ki so tedaj še prebivali tam, vendar le na zelo omejenem delu Palestine. Čeprav ima to ime danes za mnoge politični prizvok, ga geografi in eksegeti radi uporabljajo ravno kot nevtralno znanstveno ime ozemlja. S tem pa ni rečeno, da vedno mislijo na isti obseg ozemlja.

2. Obseg in velikost

Pogosta svetopisemska oznaka za skrajni meji dežele je »od Dana do Beeršébe« (prim. 1

Sam 3,20). To naj bi bili najsevernejša in najjužnejša točka. Logični meji na vzhodu in zahodu pa sta pri tem najbrž reka Jordan in Sredozemsko morje. Severna meja sega od skalnate Tirske lestve ob sredozemski obali tja do izvirov Jordana pod Hermonom (Banias). Na jugu poteka meja približno po črti od južnega konca Mrtvega morja do tam, kjer se današnji Vadi el Ariš (Egiptovski potok; prim. Joz 15,2-4) izteka v Sredozemsko morje. Takoj je treba dodati, da zaradi modernih meja (Britanski mandat, država Izrael) zelo pogosto štejemo k Palestini tudi pretežno puščavski predel južno od Mrtvega morja in Beeršébe, ki sega do Akabskega zaliva Rdečega morja. To je Negev, ki pa ni brez zvez z bibličnimi dogodki. Da pa je pojem Palestine še bolj zapleten, včasih štejemo zraven še ozek pas ozemlja na levem bregu reke Jordana oz. na vzhodni strani Mrtvega morja, tj. Transjordanije, ki leži v današnji Jordaniji. Predvsem gre za ozemlja, ki jih je že Mojzes določil trem izraelskim rodovom: Rubenu, Gadu in polovici Manáseja (5 Mz 3,12-17).

Klasična biblična razdalja »od Dana do Beeršébe« meri nekako 235 km (Maribor - Trst: 233 km). Če pa vzamemo k Palestini še Negev, je zračna razdalja med skrajno severno in skrajno južno točko, tj. Elát ob Rdečem morju, približno 400 km. Po širini meri ozemlje med Sredozemskim morjem in reko Jordanom na severu okoli 50 km, na jugu pa do 90 km. Od Jeruzalema do Nazareta je po cesti 140 km (zračna črta 105), in iz Jeruzalema v Jeriho 37 km (po zraku 24 km).

Te razdalje kažejo, da Palestina ni velika. Sedanja država Izrael (torej z Negevom) meri po površini **20770 km²**, z okupiranimi ozemlji Samarije in Judeje (»Zahodni breg«) vred pa okoli 26300 km². Od tega pa odpade na Negev 8500 km². Če vzamemo za primerjavo površino Republike Slovenije (20226 km²), vidimo, da je ta večja od površine klasične Palestine. Po novejših podatkih ima država Izrael 6.135.000 prebivalcev.¹

3. Geološka sestava tal in relief

V geološki preteklosti je bila sedanja Palestina pogosto pod morjem. Morda je tisto veliko morje segalo nekako do sedanje Transjordanije. Zato je tudi sestava tal osrednjega gorovja in gričevja predvsem posledica morskih usedlin. To je ponekod zelo trd in za stavbarstvo prikladen apnenec, drugod pa mehka kreda, ki jo voda zlahka topi in odplavlja. V Transjordaniji prevladuje nubijski peščenec, ki je največkrat rdečkaste barve. Ta barva je dala tudi biblično ime južnemu delu Transjordanije - Edóm (prim. 1 Mz 25,25.30).

Pred nekako 50 milijoni let se je Palestina dokončno dvignila iz vode. To je bilo v geološkem obdobju **eocena**, ki je ena od faz terciarja. V **pliocenu** (začetek pred 5 milijoni in konec pred 2 milijonoma let) je značilna močna vulkanska dejavnost severno od sedanjega

¹ Prim. *National Geographic Atlas of the World*, Washington ⁷1999, 93a.

Genezareškega jezera, kjer je na obeh straneh jordanske doline videti posledice v obliki skladov črnega bazalta. Ob koncu tega obdobja pa se je pogreznil pas ozemlja in je nastal sirsko-jordanski jarek. Ta se začne v Siriji in sega daleč v Vzhodno Afriko. Prav v Palestini se spusti najgloblje, saj sega pod gladino Sredozemskega morja (depresija). Hkrati se je gubala zahodna planota in nastajalo je osrednje gorovje Cisjordanije. Ravnina na zahodni strani hribovja je začasno potonila, potem pa se je znova dvignila in je ostala kopno do danes. Pozneje so nastali še nekateri prečni prelomi, od katerih je najvažnejši tisti, ki je prekinil gorsko verigo tako, da je nastala Jezreélska ravnina med galilejskimi griči in samarijskimi hribi.

V **pleistocenu**, pred milijon leti, ko so si v Evropi sledile štiri ledene in vmes tri med-ledene dobe, moremo za Palestino govoriti le o deževnih in med-deževnih dobah. Kadar je morje zaradi topljenja ledu na severu naraslo, je jordanski jarek postal morski zaliv. Med hribi so v dolinah zaradi obilnih padavin nastajala jezera. Sploh je voda tedaj odločilno oblikovala površino tal. Globoko zarezane doline v judejskem in samarijskem hribovju so pozneje v človeški zgodovini nudile ali ugodne naravne prehode ali pa tudi hude zapreke na poti. Tako je nastala sedanja reliefno razgibana in podnebno pestra dežela. Razlikujemo štiri dokaj enotne ozemeljske pasove, ki se raztezajo po vsej dolžini Palestine.

Od zahoda proti vzhodu si sledijo takole:

1. ravninski pas ob sredozemski obali,
2. osrednji gorski svet Palestine,
3. jordanski jarek,
4. transjordanska planota.

4. Pregled štirih naravnih področij

1. O b a l n a r a v n i n a

a) **Severno od Karmela** - Severna meja je **Tirska leste** (ar. Ras en Nakura; hebr. Roš Hanikra). Prvi del ravnine se ob morju razteza do naslednjega vdora gorskega masiva v morje, do gore **Karmel** (546m). V tem delu imamo tudi edino naravno pristanišče v zalivu, ki se imenuje po znanem zgodovinskem mestu **Akko (Akra)** ali po modernem pristaniškem mestu **Haifi**. Sprva ozka ravnina, po kateri tečejo vode iz galilejskih hribov proti morju, se razširi ob zalivu in tam prehaja v Jezreélsko ravnino. V Svetem pismu se ta ravnina imenuje po **Aserju** (prim. Joz 19,24 - 31).

Daljši in obširnejši del obalne ravnine se razprostira južno od Karmela. Najprej je tu ozek močviren pas zemlje, ki sega do **Krokodilje reke**. Po feničanskem pristanišču Doru se ta ravnina lahko imenuje tudi **Dor**. Nekako 80 km proti jugu do Jafe oz. Tel Aviva leži **Šarónska ravnina**. Široka je približno 16 km. Številne reke - najznamenitejša je reka

Jarkon, ki se izteka v morje pri Tel Avivu - so to področje v starih časih zamočvirjale. Tako je bilo manj primerno za kmetijstvo, čeprav znamenito po cveticah (prim. Vp 2,1). Tudi s hrastovimi gozdovi poraščena ravnina nekoč skoraj ni bila naseljena. Biblični kraji na tem področju so **Afék**, **Lod** (Lida), **Jafa/Jopa** in v novozaveznem času **Cezareja ob morju**.

Južno od Tel Aviva je ozemlje nekdanjih Filistejcev. Ravnina dosega pri **Gazi** okoli 40 km širine. Razen Gaze poznamo iz Svetega pisma še mesta **Aškelón**, **Ašdód**, **Gat** in **Ekrón**. Tu se že začneja vpliv puščave. Značilne so do pet kilometrov široke peščene sipine. Kjer pa ni peska, odlično uspevajo pšenica, ječmen, oljka, vinska trta (prim. Sod 15,5). V bibličnih časih so bila ob tej obali bila tudi pristanišča, danes pa tu pristajajo le ribiški čolni.

Tu zraven štejemo tudi gričevnati svet, v katerem obmorska ravnina prehaja v gorati svet Judeje. To je **Šéfela**. Gričevje dosega višine od 300 do 400 m in je zelo rodovitno. V starozaveznih časih je to področje spopadov med Filistejci in Izraelci in področje trdnjav, ki naj bi branile dohod do Jeruzalema. Znani kraji so **Debír**, **Lahiš**, **Bet Šemeš** (prim. 1 Sam 6,10-16) in **Gezer**. Vsekakor je Šéfela ena najpomembnejših pokrajin v Stari zavezi.

2. Osrednji gorski svet

a) Galileja

Deli se na **Zgornjo** in **Spodnjo Galilejo**. Zgornja je pravzaprav južno nadaljevanje libanonskega gorovja, vendar se po višinah z njimi ne more primerjati. V svetopisemskih časih je bil ta gorski svet precej gozdat in le redko naseljen. Primeren je bil za zatočišče upornikom in razbojnikom. Tu je najvišji vrh Cisjordanije **Har Meron** (1208 m). Ozka dolina loči Zgornjo Galilejo od Spodnje. Tu dosega hribi le višine okoli 500 m in so skupaj z dolinami primernejši za življenje. Najpomembnejši kraj je tu **Nazaret**, politično središče pa je bilo v novozaveznih časih mesto **Seforis**. Medtem ko Zgornjo Galilejo Sveto pismo pripisuje Neftáljevemu rodu (Joz 19,32-39), je Spodnja Galileja pripadala Zábuloncu (Joz 19,10 -16).

b) Jezreélska ravnina

Prekinja gorsko verigo. To je široka pot med Sredozemskim morjem in Jordansko dolino. Po grški obliki imena se včasih tudi imenuje **Ezdrelonska**. Ime **Jezreél** pomeni "Bog seje", kar dobro označuje veliko rodovitnost tega področja. Tu je nekoč stala rezidenca samarijskega kralja Ahába (prim. 1 Kr 21,1). Potok **Kišón** se prek ravnine vije proti Sredozemskemu morju, druge vode tečejo proti Jordanu. Zahodni Jezreél je široka ravnina severovzhodno od grebena Karmela in sega do obmorske ravnine, vzhodni Jezreél pa je ožja prehodna dolina med gričem **Moré** (515 m) in gričevnato verigo **Gilbóa** (do 500 m) proti **Bet Šeánu**. Ne smemo pozabiti na slikovito osamljeno goro **Tabor** (588 m), ki se dviga severno od Moréja

(prim. Sod 4,12). Ni gotovo, če je to gora Jezusove spremenitve na gori (Mt 17,1-9 vzpored.). Ob vznožju griča Moré leži biblični kraj Nain (prim. Lk 7,11-17). Kot prehod od morja proti Jordanu in Siriji je bila ta ravnina strateško zelo pomembna. To izpričuje tudi veriga trdnjavskih naselij ob prehodu med gorovjem na jugu in ravnino: **Jokneam**, **Megído**, **Taanah** in **Jibleám**. Egipčanske vojske so npr. često prihajale od morja med hribi in pri Megídu pridrle v ravnino na svoji poti proti Siriji. Neredko je ta rodovitna ravnina služila tudi za bojno polje (prim. 2 Kr 23,29-30). Tako je Megído v Novi zavezi postal celo prizorišče eshatološkega spopada (prim. Raz 16,16).

c) Samarijsko hribovje

Obsega ozemlje Manásejevega in Efrájimovega rodu, Izraela ali severnega kraljestva. Včasih se v Bibliji celotno področje imenuje **Efrájim**. Od Jezreélske ravnine se proti jugu najprej dviga razmeroma nizek gričevnat svet, katerega doline se odpirajo proti zahodu in vzhodu. Dalje proti jugu se dvigne zlasti v vrhovih **Ebál** (940 m) in **Garizím** (881 m). To je razmeroma rodovitno svet, ker ima dovolj padavin. Glavna pot poteka proti Jeruzalemu nekako po črti razvodja. Ravno med Ebálom in Garizímom je ležalo mesto **Sihem**, ki je za Jeruzalemom najvažnejše biblično mesto v Palestini. Bolj proti jugu sta bili znameniti verski središči **Betel** in **Šilo**, severno od Sihema pa prestolnici **Tirca** in **Samarija**. Od gorskih dolin, ki se spuščajo proti Jordanu je pomemben zlasti **Vadi Fara**.

č) Judejsko pogorje

Imenuje se po Judovem rodu. Zraven pa smemo šteti še ozemlje med Betelom in Jeruzalemom, ki je nekoč pripadalo Benjaminovemu rodu. Ni jasne meje med samarijskim in judejskim hribovjem. Biblični kraji severno od Jeruzalema so **Gíbea** (današnji Tel el Ful), prestolnica prvega izraelskega kralja Savla, **Aj**, **Gibeón** in Jeremijev rojstni kraj **Anatót** (prim. Jer 1,1; 32,6-9). Svet postaja proti jugu vedno bolj skalnat in pust. Toda medtem ko se proti zahodu spušča v rodovitno gričevje Šéfele, se proti Jerihi in Mrtvem morju uveljavlja **Judejska puščava**. **Oljska gora** pri Jeruzalemu je visoka 821 m, najvišje pa se ta gorski svet povzpne pri Hebrónu, kjer več vrhov presega 1000 m. Razen oljke uspeva v dolinah tudi smokva in vinska trta. Sicer pa so skromno porasli bregovi predvsem prikladni za rejo ovac in koz. Najvažnejša mesta se držijo črte razvodja: Jeruzalem, Betlehem, Hebrón.

Jeruzalem, ki ga je David vzel Jebuséjcem, je bil postavljen na ozek trikotnik med Cedronsko in Tiropejsko dolino zahodno od Oljske gore. Salomonov tempelj je stal malo bolj severno od tega prvotnega Siona. Ob razširitvi mesta proti zahodu je tudi dolina Ge Hinóm postala naravna obramba mesta na južni in jugozahodni strani. Soteske v puščavskem svetu proti jordanskemu jarku so bile v bizantinskem krščanskem obdobju področje številnih meniških naselbin, od katerih nekatere še živijo. **Betlehem** je Davidov in Jezusov rojstni kraj.

Prek »pastirskega polja« pridemo v smeri proti jugovzhodu do **Tekóe**, kjer so se tudi rodile pomembne biblične osebe (prim. 2 Sam 14,2; Am 1,1). **Hebrón** je bil že od nekdaj pomembno versko središče in prva Davidova prestolnica. Pokrajina v okolici dobiva razmeroma veliko padavin in je zato ugodna za sadjarstvo (prim. 4 Mz 13,22-24).

Od novozaveznih krajev naj omenimo še **Betanijo** ob južnih obronkih Oljske gore in **Ain Karim** v dolini zahodno od Jeruzalema. To je po izročilu rojstni kraj Janeza Krstnika, čeprav Luka omenja le »gričevje« in »mesto na Judovem« (1,39).

d) Negev

Južno od Hebróna se osrednje hribovje počasi zniža in preide v suho puščino, ki se v Svetem pismu imenuje tudi Negeb. To je ozemlje v obliki nepravilnega trapeza, skoraj trikotnika, med dolino Arába in Sredozemskim morjem, katerega skrajna južna točka je **Elát** ob Rdečem morju. Proti jugozahodu prehaja v Sinajski polotok. Razdalja sever-jug je približno 180 km. Padavin je tu zelo malo. Le na zahodnih pobočjih gorskih grebenov (do 1000 m) so možna naselja. Tudi v času največjega obsega kraljestva Negev ni bil del izraelske države. Res pa je kralj Salomon imel v njem zavarovane poti zaradi trgovine po Rdečem morju. **Beeršéba**, ki jo Sveto pismo omenja v zvezi z očaki (prim. 1 Mz 22,19) je bila nekoč pomembno križišče karavanskih poti, danes pa je spet pomembno mesto v državi Izrael. V Negev moremo šteti tudi **Kadeš Barnéo**, kjer so po pričevanju Pentatevha Izraelci preživeli 38 let pred prihodom v Kánaan (prim. 5 Mz 1,19.46). Zahodno od južnega konca Mrtvega morja je stalo antično mesto **Arád**. Potem ko so Babilonci leta 587 pr. Kr. uničili Judovo kraljestvo, so Negev in južni del Judeje zasedli Edómci. Zato se je ta del Palestine v novozaveznem času imenoval **Idumeja**.

3. J o r d a n s k i j a r e k

Tako se imenuje palestinski odsek velikega tektonskega udora, ki sega od Sirije prek Rdečega morja v Vzhodno Afriko. Poteka od gorovja Hermon na severu naravnost proti Akabskemu zalivu na jugu.

a) Gornji tok Jordana

Reka Jordan se začne v treh izviroh pod Hermonom. To je na področju Danovega rodu. Eden od izvirov je pri **Cezareji Filipovi**, kjer voda prihaja izpod mogočne rdečkaste pečine (prim. Mt 16,13.18). Pogani so tam častili boga Pana. Od tod poznejše ime **Banias**. Izviri so se zbrali v jezeru **Hule**, ki pa so ga Izraelci naših časov izsušili. Nekaj časa reka teče približno na višini morske gladine po rodovitni ravnini. Potem se ozemlje naglo zniža, tako da Jordan na razdalji 16 km do izliva v Genezareško jezero pade 214 m (od +2 do -212 m). Tu je bil

nekoč pomemben prehod čez reko (»Most Jakobovih hčera«). Zaradi mednarodnih zvez je bilo važno tudi mesto oz. kraljestvo **Hacór**, zahodno od Jordana (prim. Joz 11,1; Sod 4,2). V številnih brzicah se reka spusti prek črnih bazaltnih skal do Genezareškega jezera.

b) Genezareško jezero

Imenuje se tudi **Tiberijsko** ali **Galilejsko morje**. Ima obliko srca (ali lire). Dolgo je 21 in široko do 12 km. Največja globina je 44 m, gladina jezera pa je po novejših meritvah 212 m pod višino gladine Sredozemskega morja. Jezero je sladkovodno in bogato po ribah. Zaradi posebne lege med galilejskim gričevjem in Golansko planoto, se dogaja, da na jezeru iznenada izbruhnejo siloviti viharji (prim. Mt 8,23-27 vzpor.; 14,24-33 vzpor.). Obala je prijazna zlasti na severni in zahodni strani jezera. Tam so se v novozaveznih časih vrstila mesta: **Kafarnáum**, **Betsajda**, **Magdala**. V evangelijih dobimo vtis, da je z Galilejo, v kateri je Jezus največ učil in ozdravljaj, mišljena predvsem pokrajina ob Genezareškem jezeru. V Jezusovem času in pozneje je bilo najpomembnejše mesto ob jezeru **Tiberias** na zahodnem bregu. Vendar ni omenjeno v Novi zavezi.

c) Spodnji tok Jordana

Med Genezareškim jezerom in izlivom v Mrtvo morje se struga vijuga v številnih meandrih in tako reka na razdalji 110 km opravi okoli 300 km dolgo pot. Tudi pada še naprej, kakor se znižuje dolina (od -212 do -400 m). V začetku je dolina široka kakih 40 km in zelo rodovitna, ker ji ne primanjkuje vode. Tu leži na zahodni strani mesto **Bet Šeán** (-130 m), ki je v zgodovini igralo pomembno vlogo zaradi prehoda iz Jezreélske v Jordansko dolino (prim. 1 Sam 31,10). V grško-rimski dobi se imenuje Skitópola. Dalje proti jugu postaja dolina ožja in globlja. Gosto rastlinje je omejeno na ozek pas neposredno ob vodi. V tej goščavi so nekoč živeli tudi levi (prim. Jer 49,19; 50,44). Pomembna pritoka Jordana sta **Jarmuk** in **Jabók** z leve strani, z desne pa prinaša nekaj vode tudi **Vadi Fara**. Nekako 12 km pred izlivom leži mesto **Jeriha** (-250 m), odmaknjeno od reke proti zahodu. Zaradi studencev je to oaza, ki je že od nekdaj nudila ugodne razmere za življenje in razvoj kulture. V Stari zavezi se Jeriha imenuje tudi »Palmovo mesto« (prim. 5 Mz 34,3), saj je vsenaokoli puščava. Zahodno od mesta se dviga hrib, ki je po izročilu »Gora skušnjav« (prim. Mt 4,8).

č) Mrtvo morje

Dolgo je 78 in široko do 18 km. Površina je približno 400 m pod višino gladine Sredozemskega morja in prav toliko znaša tudi največja globina Mrtvega morja. Od leta 1960 je zaradi zmanjšanja pritoka vode upadlo za kakih deset metrov. V večji severni in manjši južni del ga deli polotok **Lisan** (= jezik), ki sega z vzhodne strani. Južni del morja je zelo plitev. Tam bi mogli nekoč stati svetopisemski mesti **Sódoma** in **Gomóra** (prim. 1 Mz 13,10-14

13; 19). Od vzhoda se v Mrtvo morje izlivata reki **Arnón** in **Zered**. Na zahodnem bregu sta znamenita vrelca sladke vode **En Gedi** in **Ain Feška**. Slednji je bil povezan s samostansko naselbino, ki so jo odkrili v **Hirbet Kumranu** blizu severnega konca morja. En Gedi je kot oaza sredi krutega puščavskega sveta bil že v bibličnih časih prijetno zatočišče (prim. 1 Sam 24,1-2). Danes je tam narodni park in znano kopališče. S strani Judejske puščave se proti Mrtvemu morju odpira več vadijev, med njimi **Vadi Kidron** (Cedron). Južno od En Gedija, nasproti Lisanu, se dviga svojevrstna podolgovata skalna tvorba, ločena od okoliških grebenov, s skoraj ravno ploščadjo na vrhu. To je **Masada**, na kateri je Herod Veliki dal zgraditi eno svojih palač oz. trdnjav.

Morje je dobilo svoje ime zaradi izredne slanosti vode (v Stari zavezi »Slano morje«), ki ne dopušča življenja (prim. Ezk 47,8-9). Nad 27 % prostornine vode sestavljajo soli in druge raztopljene kemične snovi. Morje zaradi velike vročine zelo hitro izhlapeva, zato voda ostaja gosta. V novejših časih so začeli iz vode Mrtvega morja industrijsko pridobivati soli in druge snovi.

d) **Arába**

Gre za nadaljevanje Jordanskega jarka med Mrtvim in Rdečim morjem. Dolina je dolga približno 180 km. le na redkih mestih je dovolj vode, da more tu rasti tudi drevje, sicer je to pust in skoraj raven svet. Na vzhodu dolino zapira Edómska planota, proti zahodu pa se razprostira Negev. Popotnik niti ne opazi, kako se svet proti jugu sprva dviguje in od -400 pride na +230 m. Potem pa se spet spusti in se pri Elátu sreča z morsko gladino. Ime Elát je iz Stare zaveze, danes pa je to čisto novo mesto, ki je zraslo v nekaj desetletjih. Na drugi strani zaliva, v jordanski državi, leži mesto **Akaba**. Tu nekje je moral biti tudi biblični **Ecjón Geber**, Salomonovo trgovsko oporišče ob Rdečem morju (prim. 1 Kr 9,26).

4. Biblična Transjordanija

Dežela »onkraj Jordana« je povprečno 800 m visoka planota v pasu okoli 30 km proti vzhodu od Jordana oz. Mrtvega morja, preden se spremeni v Arabsko puščavo. Glavne štiri reke, ki tudi razmejujejo posamezna področja, so po vrsti od severa proti jugu Jarmuk, Jabók, Arnón in Zered.

a) **Bašán** - Vzhodno in severovzhodno od Genezareškega jezera se dviga današnji **Golán** (rimski Gaulanitis). V Svetem pismu se to področje in delno še južno od Jarmuka imenuje **Bašán**. Znamenit je po hrastovih gozdovih (prim. Iz 2,13) in lepem govedu (prim. Am 4,1). Ugasla vulkanska žrela dosega višino 1200 m. Prav vulkanska prst in dobra mera padavin

omogočajo sorazmerno rodovitnost področja.

b) **Gileád** - Južno od **Jarmuka** se začinja biblična dežela Gileád (Galaad), ki je tudi znamenit po gozdovih (prim. 2 Sam 18,9; Jer 22,6). V novozaveznih časih se je tu raztezal **Dekapolis**. Pomembno mesto je bila **Gerasa** (prim. Mr 5,1). Tu teče in se izliva v Jordan reka **Jabók** (prim. 1 Mz 32,23). Severni del Gileáda je dobilo pol Manásejevega rodu, južni del pa Gadov rod. Planota dosega višino 1000 m. Znamenita starozavezna naselja na tem področju so **Sukót**, **Penuél**, **Mahanájim** in **Jaběš Gileád**. Sem bi spadala še gora **Nebo** (835 m), s katere je čudovit pogled proti Mrtvem morju in po jordanski dolini proti Jerihi in proti severu.

Vzhodno od tod so južno od Jabóka nekoč živeli **Amónci**. Njihova prestolnica je bila **Rabat Amón** (v rimskih časih Philadelphia, danes Aman). Z njimi se je boril sodnik Jefte iz Gileáda (prim. Sod 10,17-11,33).

c) **Moáb** - Dejanska dežela Moábcev se razprostira vzhodno od Mrtvega morja in južno od reke **Arnón**. Južna meja bibličnega Moába je reka **Zered** (prim. 5 Mz 2,14). Obe reki se izlivata v Mrtvo morje. Vendar se je Moáb včasih razširil tudi dalje proti severu, zato Sveto pismo tudi področje (npr. okoli gore Nebo) imenuje Moábske planjave (prim. 5 Mz 34,1). Arnón je v svojem spodnjem toku tudi do 700 m globoka soteska. Pokrajina je tu še najbolj podobna stepi, komaj primerna za pridelovanje ječmena, pač pa je ugodna za gojitev drobnice. Pomembni biblični kraji so **Kir Heres** (prim. 2 Kr 3,25-27) ter severno od Arnóna **Aroer** in **Dibón**. V slednjem so našli znamenito stelo kralja Meša iz leta 830 pr. Kr. Skrajna severna trdnjava Moábcev je bil **Hešbón** (prim. 4 Mz 21,25; Vp 7,5). V zvezi z Novo zavezo je treba omeniti Herodovo trdnjavo **Maheront** ob Mrtvem morju, kjer je najbrž bil zaprt in potem obglavljen Janez Krstnik.

č) **Edóm** - Južno od Zereda in vzhodno od Arábe se širi planota, ki je pripadala bibličnim Edómcem (Ezav). Dosega višino 1600 m. Kamen postaja proti jugu vse bolj rdeče barve. Prebivalci niso mogli živeti samo od zemlje; kopali so bakrovo rudo in pobirali takse od karavan, ki so prek tega ozemlja potovale po »kraljevski poti«. Iz Stare zaveze sta znani trdnjavi **Temán** in **Sela** (prim 2 Kr 14,7; Jer 49,7). Nadvse veličastni so ostanki **Petre**, prestolnice Nabatejcev.

5. Značilnosti palestinskega podnebja

»Kajti dežela, v katero greš, da jo vzameš v last, ni taka kakor egiptovska dežela, iz katere ste odšli in ki si jo poseval s semenom in namakal z nogami kakor zelenjavni vrt. Dežela, v

katero greste, da jo vzamete v last, je dežela hribov in dolin in pije vodo iz dežja neba, dežela, za katero skrbi Gospod, tvoj Bog: oči Gospoda, tvojega Boga, so nenehno obrnjene vanjo od začetka do konca leta« (5 Mz 11,10-12). Iz teh Mojzesovih besed moremo zaslutiti, kako pomembno je podnebje, ne le za gospodarstvo oz. način življenja, temveč tudi za religiozni odnos človeka do Boga, za njegovo molitev in bogoslužje.

1. **Padavine** - Po svoji zemljepisni širini (med 31°15' in 33°15' severne širine) spada Palestina v severni del subtropskega podnebnega pasu. Torej govorimo o subtropskem podnebjju. To najprej pomeni izrazito delitev leta na sušno in deževno dobo. V Jordanskem jarku govorimo o **tropskem** podnebjju. Sicer je padavin tu izredno malo, kar ni značilno za tropsko podnebje, pač pa v tej depresiji vse leto vladajo visoke temperature. Razen Jordanskega jarka vplivajo na podnebje še Sredozemsko morje na zahodu, libanonske gore na severu in puščave na vzhodni in južni strani Palestine. Dejstvo, da gorski hrbti potekajo skoraj izključno od severa proti jugu in tako ovirajo zahodne vetrove, ki v deževni dobi prinašajo deževne oblake, odločilno vpliva na različnost količine padavin.

Deževna doba se navadno začne konec oktobra ali v začetku novembra in traja do začetka maja. Ves čas od junija do septembra ni dežja. Pač pa vlažni sredozemski zrak v poletnih nočeh često prinaša obilno **roso** (prim. Sod 6,36-40; Oz 14,6). Ta je izrednega pomena za rastje, posebno še za tiste kulturne rastline, ki morajo v tem času pripravljati svoj sad, npr. vinska trta. Mrzli nalivi, ki jih v zimskih mesecih nosijo v osrednje hribovje mrzli zahodni in severni vetrovi, so vse prej kot prijetni. Seveda ne dežuje ves čas od novembra do aprila. Deževna doba ima povprečno 60 deževnih dni. Vmes pa so tudi sončni tedni. Počasi ozeleni Judejska puščava. Tudi tam se pokažejo preproge živobarvnega cvetja (prim. Vp 2,11-13). Zlasti v goratih predelih pade v deževni dobi včasih tudi sneg, ki pa nikoli ne obleži. Zgodilo se je že, da je kak dan Jeruzalem pokrivala skoraj pol metra debela snežna odeja (prim. 1 Mkb 13,22). Nekaj drugega je skoraj vse leto s snegom pokriti vrh Hermona, ki ga je mogoče občudovati iz Galileje in Jezreélske ravnine.

Sveto pismo pogosto omenja »**zgodnji in pozni**« dež oz. »jesenski in spomladanski« dež (prim. Jer 5,24; Joel 2,23). To so prve plohe, ki začenjajo deževno dobo jeseni, in zadnje, v mesecu maju. »Zgodnji dež« pripravi zemljo za oranje in za setev, »pozni dež« pa da žitu še poslednjo zalogo vlage, da more dozoreti. Izrednega pomena za letino je torej, da »zgodnji dež« pade dovolj zgodaj in »pozni« dovolj pozno.

Razporeditev je torej odločilnejša od količine padavin. Vendar tudi letna količina padavin nekaj pove o možnostih za poljedelstvo. Letno povprečje za Jafó je 600, za Jeruzalem 560, za Sihem 700, za Beeršébo 200 in za Jeriho 100 mm (prim. Ljubljana: 1400 mm). Vsaj ozek pas planot onkraj Jordana dobi v deževni dobi približno toliko padavin kot samarijske in judejske

gore na zahodni strani. Če stojimo na Oljski gori obrnjeni proti vzhodu, vidimo, kako naglo zmanjka zelenja in nastopi puščava. Zakaj? Zahodni vetrovi v deževni dobi prinašajo vlago in jo odlagajo na zahodnih pobočjih osrednjega hribovja. Ko veter prinese oblake prek najvišjega grebena in jih usmeri proti jordanski dolini, naletijo tam na premočno razgret zrak. Zračne gmote se spet dvigajo in oblaki morejo odložiti preostalo vodo šele na obrobju transjordanskih gora. Dogaja pa se tudi, da kako leto na področjih, kjer je sicer običajno dovolj padavin, teh skoraj ni. To je v bibličnih časih pomenilo splošno pomanjkanje (prim. 1 Mz 41,57; 1 Kr 17).

2. **Čas žetve** - Zaradi različnih geografskih področij so tudi časi žetve različni. V jordanski dolini se lahko začne žetev ječmena že okoli 10. aprila, na obalni ravnini v drugi polovici aprila, v goratem svetu pa šele v drugi polovici maja. Pšenico žanjejo nekako dva tedna za ječmenom.

3. **Temperature** - Poleti je v Jerihi in v splošnem na vsem področju Jordanskega jarka izredno vroče. Najvišje temperature sežejo tudi preko 40° C, pozimi pa je tam prijetno toplo. Sredi deževne dobe se je mogoče kopati v Mrtvem morju in se sončiti npr. pri En Gediju. Povprečne letne temperature so ob obali 19-20° C, v Jeruzalemu 16° C, v Nazaretu 18,5° C, Tiberiji (ob Genezareškem jezeru) 22° C (prim. Ljubljana: 9,3° C). V Jeruzalemu pade v deževni dobi temperatura tudi do -2° C in dosežejo poleti 37° C. Na obalni ravnini so temperature višje od jeruzalemskih.

4. **Vetrovi - Zahodni veter**, ki piha od morske strani tudi poleti, prinaša v popoldanskih in večernih urah v gorskem svetu prijetno osvežitev (prim. 1 Mz 3,8). Nasprotno pa je zelo neprijeten **vzhodni** ali **južni veter**, ki rad vleče v prehodnih obdobjih med deževno in sušno dobo. To je vroč in izsušujoč puščavski veter, ki zelo slabo vpliva na počutje ljudi in živali in lahko spomladi naredi tudi veliko škode na poljih (prim. Iz 40,7; Jon 4,8; Lk 12,55). Imenuje se **široko** (ar. *šarkije*), a mu navadno pravijo **hamsin**.

6. Rastlinstvo in živalstvo

K zemljepis Palestine spada še opis rastlinstva in živalstva. Obširno piše o tem F. M. Abel v svoji geografiji (glej seznam slovstva na koncu!). V številnih primerih ni mogoče ugotoviti, katera živalska ali rastlinska vrsta je mišljena v svetopisemskem besedilu. Ker se podnebje v zadnjih tisočletjih ni bistveno spremenilo, so ostale tudi živali in rastline. Kakor drugje po svetu pa je na žalost tudi tu zaradi intenzivnega izkoriščanja tal in drugih človeških posegov izginila prenekatera vrsta živih bitij.

Sveto pismo odslikava tudi življenje v naravi. Visoka pesem govori o jelenu in gazeli, golobu in grlici, lisici in levu, o granatnih jabolkih, lešnikih, smokvi in dateljnovi palmi, o cedrah in cipresah, o narcisah in lilijah.

Poljski pridelki svetopisemske Palestine so žita, vino in olje, fige, murve, granatna jabolka, dateljni, mandlji, jabolka. Na žalost so **gozd** uničevali že v bronasti dobi in danes bi bila dežela popolnoma gola, če ne bi sodobnim Izraelcem uspelo pogozditi precejšnje površine z bori, drugje pa zasaditi številne akacije in evkaliptuse. Sveto pismo od gozdnega drevja omenja hrast, terebinto in cipreso, od puščavskih rastlin pa tamarisko, akacijo in trnjev grm. Kadar beremo o rožah ali lilijah, so mišljene precej drugačne **cvetlice**, kakor pa si jih predstavljamo pod temi imeni.

V našem stoletju se je obalna ravnina pokazala kot posebno primerna za gojenje pomaranč in drugih agrumov. Tako tu kakor v jordanski dolini gojijo banane, avokade, guavas in mangos. Pridelujejo pa tudi jabolka in češnje, breskve in marelice, tobak, bombaž in sladkorno peso.

Sveto pismo omenja tele **domače živali**: kamela, osel, govedo, ovca, koza, konj in pes. Od **divjih živali** so omenjeni lev, panter, medved, volk, hijena, šakal, lisica, divji prašič, jelen, gazela, številne vrste ptičev, žuželk in plazilcev. Stara zaveza pozna celo vrsto imen za kobilice, kar dokazuje, kako razširjena in pogosta nadloga so bile.

Ribolov je bil nekoč in je še danes vir preživljanja ob Genezareškem jezeru. Danes gojijo in lovijo ribe še v številnih ribnikih. Spet bolj redijo govedo, izginjata pa osel in konj. Kamele je videti le še pri beduinih v Negevu in v Transjordaniji.

Redke vrste divjih živali ohranjajo v narodnem parku pri En Gediju ob Mrtvem morju. Pisani svet ptic posebej varujejo ob jezeru Hule severno od Genezareškega jezera.

BIBLIČNA ARHEOLOGIJA

UVOD

Besedo arheologija bi po črki morali prevesti kot »starinoslovje« (gr. *archaios* = prvoten, začetan, star, starodaven). Sprva je ta beseda označevala v splošnem vedo, ki govori o preteklosti. Danes ji pravimo zgodovina. Moderna arheologija je razmeroma mlada. Začetke bi lahko postavili v 18. stoletje, ko so začeli odkopavati Herkulaneum in Pompeje pri Neaplju. Nekaj pionirskega je bilo tudi v raziskavah ekipe znanstvenikov, ki jih je leta 1798 vzela s seboj Napoleon, ko je hotel osvojiti Egipt. Evropa je strmela nad opisi starodavnih stavb in umetnin. Toda do današnjega sistematičnega izkopavanja in objavljanja rezultatov je bila še dolga pot. Nedvomno se je zanimanje za to znanost in delo zelo povečalo, ko so v 19. stoletju razvozlali egiptovske hieroglifne (François Champollion, 1822) in potem še klinopisno zlogovno pisavo. Znanstveni svet je doživljal vedno nova presenečenja, ko se je seznanjal z besedili kultur iz davne preteklosti. Prej so poznali grške in rimske besedne umetnike ter modroslovce, sedaj pa se je obzorje razširilo tja do 3000 let pred Kristusom. Počasi so iskalci spomenikov preteklosti začeli tudi razumeti, da ni prav, da bi brezglavo brskali za lepimi kipi, reliefi in napismi, temveč da je treba v zasutih mestih iskati način življenja in mišljenja nekdanjih ljudstev. V ta namen pa je treba skrbno preučiti tudi navidezno nepomembno črepijo ali ostanek zidu, konico sulice, živalsko kost v človeškem bivališču ipd. Iz mnogih kamenčkov so pričeli sestavljati mozaik nekdanjega življenja. Sporočilo besedil so bistveno dopolnjevale najdbe drugih ostankov človeških izdelkov. Bistveno je prav to: človeški izdelki, s strokovnim izrazom **artefakti**. To je lahko kamnita sekira, glinast lonc ali kos pergamenta z rokopisom. Arheologija se ne ukvarja s proizvodi narave, temveč z izdelki človeškega uma in njegovih rok.

Celo mnogi izobraženi ljudje danes nimajo pravega pojma o pomenu arheologije. Kakšen praktičen smisel naj bi imelo ritje po tisočletja starih ruševinah? Zdi se jim, da je to bolj konjiček redkih posebnežev. Toda arheologija kot veda, ki pomaga zgodovini, osvetljuje preteklost človeškega rodu. Sodobni človek se s tem, ko raziskuje življenje davnih prednikov, ukvarja s seboj. Poskuša odgovorjati na bistveni vprašanji: od kod in kam?

0.1 Arheologija in Sveto pismo

Ne smemo pozabiti, da je bilo Sveto pismo v krščanski Evropi dolga stoletja skoraj izključni vir vedenja o preteklosti človeškega rodu od začetkov pa tja do grških in rimskih pisnih pričevanj. Najdbe v Egiptu in Mezopotamiji v 19. stoletju so kaj kmalu prinesle tudi

vprašanje o tem, kako se njihovo sporočilo sklada s pričevanjem Biblije. Edenski vrt bi moral biti ob začetku človeštva nekje na Bližnjem Vzhodu. Razen tega se še lepo število dogodkov iz svetopisemske zgodovine dogaja v Egiptu in v Mezopotamiji. Prav posebno so vznemirjala novo odkrita in prevedena besedila. Kako si je npr. treba razlagati dejstvo, da so v Ninivah našli na glinastih ploščicah zapisano epsko poročilo o vesoljnem potopu (George Smith, 1872), Julius Wellhausen je sicer pisal že v času teh odkritij, a je na Sveto pismo gledal še vedno kot na osamljeno delo, ki je sad hebrejske religije. Malo za njim pa je Hermann Gunkel še pred koncem 19. stoletja ugotavljal množstvo vplivov in povezav med mezopotamskimi miti in besedilom Geneze. Tako je sicer točna Wellhausenova ugotovitev, da je 1 Mz 1 nastal razmeroma pozno (5. st. pr. Kr.), postala zelo relativna. Datum literarnega nastanka še ne pomeni nujno, da je snov besedila nastala šele takrat, lahko je mnogo starejša. Arheološke najdbe so torej po svoje prispevale k razpravljanju o razmerju med Božjim in človeškim deležem pri nastajanju Svetega pisma. Silile so teologe, da so poglobili razumevanje Božje navdihnjenosti svetih knjig.

Bog je ljudem spregovoril na človeški način. To pomeni, da bomo svetopisemsko slovstvo bolje razumeli, če ga bomo primerjali z drugimi besedili, ki so nastala v istih ali starejših časih na istem kulturnem področju. In ni dovolj samo primerjanje besedil; ostanki stavb, naselij, orodja, orožja, grobov ipd. nam pomagajo ugotavljati način preživljanja davnih ljudstev, razmerja in organizacijo v družbi, njihove boje, njihov smisel za lepoto, češčenje božanstev in njihovo misel na življenje po smrti. Doumeli naj bi, da ni za Sveto pismo prav nič ponižujoče, če priznamo, da ga materialne in pisne najdbe osvetljujejo in nam ga pomagajo razumeti. To mišljenje je lepo izrazil papež Pij XII. v svoji okrožnici *Divino afflante Spiritu*. Ko govori o potrebnosti ugotavljanja literarnih vrst za eksegezo, pravi:

»...nujno je treba, da se ekseget v duhu povrne v tista davna stoletja Vzhoda in s pomočjo zgodovine, arheologije, etnologije in drugih ved natančno razloči in spozna, katere literarne vrste so hoteli sveti pisatelji one starodavne dobe uporabljati in jih v resnici uporabljali.«² Seveda spoznavanje literarnih vrst s primerjanjem besedil ni edina korist, ki jo more imeti eksegeza od arheologije. Iz tega, kar nam izkopanine povedo o stanovanju, obdelovanju zemlje, vojskovanju ipd., more ekseget dobiti namige in pojasnila za posamezne besede, metafore in reke. Veliko pomeni že najdba napisa ali pisma, ki nam dokazuje, da je mesto izkopavanja v svetopisemskem času bilo čisto določeno naselje, ki ga omenja svetopisemsko besedilo.

2 A. Strle, *Vera Cerkve*, Mohorjeva družba, Celje 1977, št. 134.

0.2 Ali arheologija dokazuje resničnost Biblije?

Resnica svetopisemskega sporočila je resnica vere, ki presega vsakršno skladiščenje materialnih podatkov. Vsekakor pa je Božje razodetje neločljivo povezano z zgodovinskim dogajanjem. Ne samo dejstvo, da svetopisemska besedila poročajo o dogodkih, ob katerih so se posamezniki in ljudstvo srečevali z Bogom in spoznavali njegovo voljo, temveč tudi dejstvo nastajanja svetih knjig v konkretnih zgodovinskih razmerah, zahteva povezanost judovsko-krščanskega verovanja z zgodovino. Zlasti v prvih desetletjih arheoloških izkopavanj v Palestini, so arheologi neredko odhajali na delo prav z namenom, da dokažejo resničnost bibličnih podatkov, npr. da v Jerihi najdejo tisto obzidje, ki se je porušilo pred očmi Józuetovih Izraelcev. Neredko se pri arheoloških odkritjih zgodi, da pridejo na dan predmeti, stavbe ali besedila, ki neizpodbitno dokazujejo točnost podatkov v Svetem pismu. Zgodi se, da najdba spodbije tezo napačno kritičnih eksegetov, ki so biblijsko pripoved imeli zgolj za plod domišljije. Tako se arheologija zlasti na področju Palestine lahko izkaže kot dragocena zaveznica zoper tendenciozne kritike zgodovinske resničnosti Svetega pisma.

Toda arheologija ne more dokazati vsega, kar bi želeli apologeti. Nešteto težav glede podatkov v zgodovinskih knjigah ostaja nerešenih. Arheologi so npr. ugotovili, da so bila v 13. stoletju pr. Kr. porušena številna mesta v Palestini. To lahko povežemo s svetopisemskimi poročili o Józuetovih osvajanjih. Toda same ruševine ne govorijo o tem, kdo je bil osvajalec. Kritičen znanstvenik si mora zastaviti vprašanje: Kaj pa če so Izraelci prišli v deželo v kakem drugem času in te ruševine pomenijo kakega drugega napadalca? Arheolog, ki je zbral lep kup gradiva o zgodovinskem ozadju življenja očakov, na koncu priznava:

»Nikoli ne bomo mogli spisati zgodovinskih življenjepisov Abrahama, Izaka in Jakoba. Pa tudi prave zgodovine razdobja očakov ne. Vedno nam bo primanjkovalo potrebnih elementov. Tisti pa, ki jih imamo v Svetem pismu in zunaj njega, nam govorijo, da so začetki in oblikovanje izraelskega ljudstva zelo zapletena zadeva« (R. de Vaux).

Torej je odgovor na vprašanje o arheologiji kot dokazovanju zgodovinske resničnosti Svetega pisma hkrati pritrdilen in nikalen. Arheologija je le ena od znanstvenih panog, ki omogočajo zgodovinsko-kritični pristop k besedilom Svetega pisma. Ima svoje meje. Izkopani ostanki davnih civilizacij nam zelo približajo življenje starih narodov, zato si danes ni mogoče predstavljati, kako bi mogli preučevati zgodovino samo na osnovi pisnih virov. Izkopano mesto iz Salomonovega časa s svojim obzidjem, mestnimi vrati, trgovinami, skladišči in stanovanjskimi hišami nam naredijo predstavo o življenju tistih časov čudovito konkretno in živo. Vedno pa nam bo nešteto podrobnosti ostalo neznanih in zato tudi ne bo potrdil za vse navedke v Svetem pismu. Res pa je, da ima z druge strani arheologija za eksegezo veliko širši pomen in vrednost, kakor pa je potrjevanje posameznih zgodovinskih podatkov v svetopisemskem besedilu.

0.3 Pojem svetopisemske arheologije danes

O tem ni popolne enotnosti med strokovnjaki. Mirno bi lahko rekli, da biblične arheologije kot posebne vede ni. Ta trditev je resnična, kolikor hočemo reči, da mora arheolog, ki je hkrati bibličist, upoštevati enaka sredstva in metode, enako sistematično izkopavati in s sklepanjem povezovati smisel najdb, kakor tisti, ki se ne ozira na Sveto pismo ali ta knjiga zanj ni sveta. To še posebej drži, odkar se tudi bibličisti pri svojih odpravah ne omejujejo samo na izrazito biblične kraje in ne iščejo samo neposrednih dokazov za zgodovinsko resničnost podatkov v Bibliji. Če ohranjamo ta izraz, bi morali pojasniti, da z biblično arheologijo mislimo predvsem na tiste izsledke arheološkega dela, ki so koristni za razumevanje svetopisemskega besedila.

Naslovi standardnih del s tega področja kažejo bolj na ozemlje izkopavanj kakor na Sveto pismo, npr. Arheologija Palestine. Biblična arheologija bi morala pravzaprav zajeti vse bogastvo dela in najdb na širokem področju med Iranom in Italijo, navadno pa se priročniki omejujejo na Palestino, ne da bi s tem hoteli ustvariti mnenje, da so odkritja v drugih bibličnih deželah nepomembna.

Kdo bi lahko dobil vtis, da je glavno arheološko opravilo v zvezi s Svetim pismom odkrivanje, zbiranje, razvrščanje, branje in prevajanje najraznovrstnejših starih napisov in rokopisov. V resnici je arheolog svoje delo opravil, ko je popisano glinasto ploščico ali pergamentni zvitek odkril, točno opisal kraj in okolico najdbe, ugotovil vrsto in kakovost snovi in poskušal ugotoviti starost arheološke plasti, v kateri je bil popisani predmet. Potem odda predmet v preučevanje paleografom in jezikoslovcem. Razen tega vemo, da se arheologija ukvarja tudi z najdbami iz časov, ko ljudje še niso iznašli pisave. In če odmislimo razvitost pismenosti, imajo tudi drugi proizvodi človeških rok svojo dragoceno govorico. Res pa je, da ima arheolog za obdobje, ko so na kakem področju že uporabljali pisavo, lažje delo, ko poskuša razlagati namen in smisel posameznih izdelkov. Biblični arheolog v takem primeru ne sme sklepati mimo bibličnih in zunajbibličnih besedil.

V prvi polovici 20. stoletja so mnogi pojmovali biblično arheologijo kot učni predmet v smislu »bibličnih realij«. To je bil sistematičen opis navad in običajev, politične organizacije duhovništva in daritev, gospodarstva in umetnosti pri Izraelcih. Tako delo je moralo združevati tako podatke iz Svetega pisma kakor dopolnila iz drugih starih besedil in izkopanih človeških izdelkov. Klasično delo te vrste je znamenita knjiga katoliškega bibličista Rolanda de Vauxa *Les Institutions de l'Ancien Testament* (v dveh delih, Paris 1958, 1960).

V novejših časih so knjige o biblični arheologiji bolj pregledi predizraelske in izraelske zgodovine z vidika arheoloških izsledkov. Razdeljene so po arheoloških obdobjih in sproti

opozarjajo na izkopavanja in na zvezo med izsledki ter svetopisemskim besedilom. Tako pišejo npr. Albright, Aharoni in Kenyonova.

I. Kratka zgodovina arheoloških izkopavanj v Palestini

Za prvo arheologinjo v Palestini bi mogli imeti sv. Heleno, mater cesarja Konstantina. Legenda pravi, da je ta sveta žena leta 324 v Jeruzalemu iskala in našla Kristusov križ. V naslednjih stoletjih so mnogi romarji v Palestini iskali svete kraje in jih za naše pojme tudi zelo nekritično odkrivali, na teh mestih postavljali cerkve in samostane, ki še danes pričajo bolj o njihovi pobožnosti kot pa o njihovem smislu za kritično preverjanje dejstev. Po zasedbi muslimanskih Arabcev v 7. stoletju so postala romanja kristjanov v Sveto deželo redka. Na novo so romarji iz Evrope odkrivali svete kraje v 12. stoletju, ko so tod vladali križarji. V času novega veka so se na pot podajali vedno bolj kritični in sistematični opazovalci, ki so svoje potopise tudi objavljali.

1. Pred prvo svetovno vojno

Doba pionirjev arheologije v Palestini in drugod je 19. stoletje. Vse področje Bližnjega Vzhoda je bilo tedaj pod turško oblastjo. Ta je postajala vse bolj odprta za zahodne znanstvenike. Američan Edward **Robinson** je Palestino obiskal leta 1838 in 1852. V vsega skupaj sedmih mesecih je s pomočjo spremljevalca Elija Smitha, ki je znal arabsko, ugotovil celo vrsto bibličnih lokacij na ruševinah, ki jim doslej nihče ni vedel bibličnega imena. Pri tem si je predvsem pomagal z arabskimi imeni, ki so neredko arabsko prirejene oblike nekdanjih hebrejskih imen. Robinson ni kopal v globino ruševin, vendar je s tem svojim delom napravil veliko uslugo tistim, ki so prišli za njim, četudi se je v nekaterih primerih krepko zmotil.

Prvi, ki je delal z rovnico, je bil Francoz Felicien **de Saulcy**. V letih 1850/51 in 1863 je izkopaval na več krajih. Proslavil pa se je z odkritjem čudovito lepe in prostorne grobnice severno od Jeruzalema. Imenoval jo je »Grobovi Judovih kraljev«. Tisti čas tudi ni imel posebnih možnosti da bi odkritja točno datiral, lahko pa bi bil bolj previden. Zmotil se je namreč za kakih 650 let. Pozneje so ugotovili, da tam niso nikoli pokopavali Judovih kraljev, pač pa, da je grobnica bila vsekana v živo skalo šele v 1. stoletju krščanske ere. Podobne zmotne sodbe je imel pri svojih odkritjih tudi Anglež Charles **Warren**, ki je začel kopati v Jeruzalemu leta 1867. Ugotavljal je višino podpornega zidu tempeljske ploščadi, pri tem pa zmotno mislil, da je našel Salomonov tempelj. V resnici so to temelji Herodovega templja. Tam blizu je izkopal tudi rov, po katerem je bila nekoč speljana voda od studenca Gihon v

Jeruzalem (»Warrenov rov«). Mogoče je to bil **cinor**,³ po katerem je Joab zavzel Jeruzalem za Davida (prim. 2 Sam 5,8). Warren je bil pravi strokovnjak, ki ga je poslal in financiral leta 1865 ustanovljeni Palestine Exploration Fund. Ta znanstvena ustanova ima velike zasluge tudi za kasnejše arheološke podvige v Palestini.

Čisto na svojo roko je odkrival Francoz Charles **Clermont-Ganneau**. Kot francoski konzul je leta 1870 v Transjordaniji (Dibón) odkril znamenito stelo kralja Meša in naslednje leto našel eno od napisnih plošč iz Herodovega templja, ki so poganom prepovedovale vstop na tempeljsko dvorišče. Leta 1870 je bila ustanovljena tudi American Palestine Exploration Society in število arheoloških odprav je naraščalo. Na žalost pa tudi zelo sposobni strokovnjaki tedaj še niso imeli kriterijev za datiranje najdb.

Šele Flinders **Petrie**, ki je prišel leta 1890, star 37 let, v Palestino kot egiptolog z desetletnimi izkušnjami, je našel učinkovito metodo za datiranje arheoloških plasti. Že v Egiptu je spoznal pomembnost ostankov posod iz gline. Različni tipi posod so kazali na določena obdobja v zgodovini. V Palestini je kopal na griču **Tel el Hesi** v Šéfeli. Pozneje se je odkrilo, da to ni bil Lahiš, kakor je menil Petrie, temveč Eglon. Petrie je opazil, da se tipi keramike spreminjajo glede na višino plasti v griču. Razumel je, da ima pred seboj ostanke človeške naselitve skozi dolga stoletja. S pomočjo nekaterih koščkov keramike, za katere je že iz Egipta vedel, v kateri čas spadajo, je izoblikoval lestvico zaporednih obdobij človeške naselbine na Tel el Hesiju. Petriejeve ugotovitve sicer niso bile vse točne. Preveč naivno si je še predstavljal plasti ruševin in ni upošteval možnosti daljše prekinitve naseljenosti kraja. V takem primeru samo merjenje višine z metri nujno vodi v zmoto. Vendar je Petrijevo načelo o datiranju s pomočjo keramike obveljalo v palestinski arheologiji vse do danes. Metodo je bilo treba le še izpopolniti.

Napaka, ki jo je delal Petrie in še mnogi za njim, je bila v tem, da ni dovolj upoštevali dognanj arheologov, ki so kopali na drugih mestih v Palestini. Primerjave in sodelovanje morejo preprečiti marsikatero prehitro sklepanje. V pomoč arheologom je bilo delo francoskega dominikanca iz **École biblique** (ustanovljena v letu Petrijevega izkopavanja - 1890) L. - H. **Vincenta**. V Jeruzalem je prišel leta 1891 in je vse do svoje smrti 1960 znanstveno deloval. Sam je izkopaval v Hebrónu in v Nikopolisu. Odkril je »Litostrotos« v Jeruzalemu (prim. Jn 19,13). Najvažnejše pa je njegovo delo objavljanja, primerjanja, pojasnjevanja in razlaganja izkopavanj na raznih koncih Palestine. Njegovo pisanje v Revue biblique je nudilo arheologom, ki so le za krajši čas prihajali v Palestino dragoceno orientacijo. Omogočil jim je, da jim ni bilo treba iskati v temi in da so lažje in pravilneje sklepali o datumih in pomenih svojih najdb.

Pred izbruhom prve svetovne vojne so se na polju palestinske arheologije uveljavili tudi

3 SSP ima za to hebrejsko besedo prevod »jašek«.

nemški znanstveniki. Izkopavali so Taanah, Megído in Jeriho. Izmed imen je treba omeniti E. **Sellina** in G. **Schumacherja**. Pomnožilo se je število znanstvenih ustanov, ki so se pečale izključno z arheološkimi raziskavami v Palestini. Vsaka je izdajala svoje glasilo in v njih objavljala rezultate dela na terenu.

2. Med obema vojnama

Leta 1920 so Palestino zasedli zavezniki. Turčija je bila skupaj z Nemčijo poražena stran. Leta 1922 je tedanje Društvo narodov poverilo upravo (mandat) nad Palestino Veliki Britaniji in ta mandatni režim je trajal vse do leta 1948. Arheološko delo je sedaj še bolj zaživelo. Ustanovljen je bil Palestinski muzej v Jeruzalemu. Med novimi narodnostmi so se začeli kot arheologi uveljavljati tudi Judje, ki so leta 1925 v Jeruzalemu ustanovili **Hebrejsko univerzo**. Med njimi je najbolj znan E. L. **Sukenik**, ki se je zlasti posvetil preučevanju judovskih sinagog in grobov. Uporaba avtomobila je močno olajšala pristop do od središč oddaljenih krajev in hkrati srečevanje arheologov ter izmenjevanje izkušenj. V tem času je zelo napredovalo znanje o palestinski keramiki in o datiranju z njeno pomočjo.

Ena največjih akcij v zgodovini arheologije v Palestini je bilo ameriško izkopavanje v Megídu. V več zaporednih odpravah je dobro opremljena ekipa Orientalskega inštituta chicaške univerze odkrila dvajset nivojev naselitve. Anglež F. Turville-Petre je odkril prve votline v Galileji z ostanki človeške naseljenosti v stari kameni dobi. Posebej se je posvetila raziskovanju votlin in tam najdenim človeškim okostjem Dorothy Garrod. Temeljito so druge ekipe študirale Lahíš (J. L. Starkey), Samarijo (J. W. Crowfoot), Jeriho (J. Garstang), Bet Šeán. V slednjem mestu so raziskovali Američani v desetih odpravah in odkrili predvsem vrsto egiptovskih trdnjav iz obdobja od 14. do 12. stoletja pr. Kr. skupaj s spominskimi kamni in nekaj svetišči.

V tem času so zastavili rovnico v Palestini tudi jezuiti s **Papeškega bibličnega inštituta** v Rimu. Alexis Mallon je začel voditi odprave, nadaljevali pa so patri Koeppel, Mahan in Murphy. Odkrili so naselbino iz 4. tisočletja pr. Kr. severno od Mrtvega morja na vzhodnem bregu Jordana. To je Teleilat Gasul.

Obdobje med obema vojnama je tudi čas ko je v Palestini izkopaval William Foxwell **Albright**. Kopal je v Gíbei, Betelu in v Bet Curu. Znamenito po natančnosti in ekonomičnosti je njegovo delo v Tel Beit Mirsimu, ki ga je identificiral kot biblični Debír. Dal je tudi izreden zgled, kako je treba dobljene podatke obdelati in pripraviti za objavo. Albright je sodeloval pri številnih strokovnih revijah in napisal več knjig. Spodbudil ni samo dela svoje (ameriške) šole temveč tudi mednarodno sodelovanje v palestinski arheologiji. Bolj kakor kdorkoli drug je zaslužen za to, da so izsledki arheologije, zlasti kronologija, prišli tudi v eksegezo Stare zaveze.

Naj mimogrede omenimo še dvojico znamenitih izkopavanj iz tega časa, čeprav ne spadata v palestinsko arheologijo. To sta Ras Šamra (**Ugarit**) v severnosirskem primorju in **Mari** ob srednjem Evfratu. Na obeh mestih so delali Francozi in v obeh primerih so pozornost vzbudila predvsem besedila, ki so važna za eksegezo. V Ras Šamri so našli na semitski jezik, ki je nekakšna predstopnja biblične hebrejščine.

3. Po drugi svetovni vojni

Arheološko delo v večjem obsegu je bilo prekinjeno že leta 1936, ko so se začeli hudi politični nemiri v Palestini. Po končani vojni, stanje ni bilo boljše in po odhodu Britancev (1948) je izbruhnila vojna med novo Izraelsko državo na eni in Palestinci ter drugimi arabskimi silami na drugi strani. Tudi po letu 1952, ko se je položaj umiril z razdelitvijo Palestine na izraelski in jordanski del, je črta premirja v mnogih primerih neprijetno ovirala stike in delo. Vendar so arheologi delali. V zahodnem Jeruzalemu so zgradili **Israel Museum**, ker je bil za Izrael Palestinski muzej v vzhodnem Jeruzalemu nedostopen.

Prav v čas največjih nemirov spada odkritje rokopisov in naselbine Hirbet **Kumran** ob Mrtvem morju. Med drugimi strokovnjaki je tam sodeloval tudi direktor Ecole biblique Roland **de Vaux**. Znamenit je tudi po svojem izkopavanju na Tel Fara, za katerega je ugotovil, da je tam bila Omrijeva prestolnica Tirca, preden se je Omri odločil za Samarijo.

Kathleen M. **Kenyon** je ena najznamenitejših arheologinj v Palestini. Potem ko je sodelovala že pred vojno, je leta 1952 znova začela izkopavati v Jerihi. Prepričljivo je popravila dotedanje zmotne sklepe glede starosti posameznih najdb. Dokazala je, da Jeriha med 1500 in 800 pr. Kr. ni bila naseljena. Pač pa je odkrila mesto iz mlajše kamene dobe s stolpom. Pozneje se je lotila raziskovanja zapletenega kompleksa obzidij iz različnih obdobij na Ofelu v Jeruzalemu. Njena knjiga o palestinski arheologiji velja za enega najboljših pregledov izsledkov na tem področju.

Delo frančiškanske **Kustodije** in biblične šole (*Studium Biblicum Franciscanum*) v Jeruzalemu se navadno ne omenja v zvezi z biblično arheologijo. Frančiškani so se namreč specializirali za arheologijo krščanskega obdobja, zlasti za bizantinske sledove v Palestini. Vendar je treba priznati, da so nekatera od njihovih odkritij dragocena vsaj za novozavezno eksegezo. Najbolj znano ime med frančiškanskimi arheologi je vsekakor Bellarmino **Bagatti**. Skupaj z drugimi je izkopaval na gori Nebo, v Betaniji, na Oljski gori, v Nazaretu, Ain Karimu, Emavsu-Kubejbe, na Pastirskem polju. Mlajša sobrata Virgilio **Corbo** in Stanislao **Loffreda** sta nadaljevala Bagattijevo delo v Kafarnáumu in v Nazaretu.

Že je bila omenjena dejavnost judovskih arheologov v času med obema vojnama. V obdobju obstoja izraelske države se je to delo razcvetelo in zavelo velik obseg, saj je

arheologija v Izraelu postala skoraj nacionalni konjiček. Sin profesorja Sukenika Yigael **Yadin** je vodil izkopavanja na Masadi in v Hacórju, Yohanan **Aharoni** v Arádu in Beeršébi. Znamenito je tudi delo Benjamina **Mazarja**. Med drugimi deli je vodil izkopavanja neposredno južno od Herodovega templja. Po letu 1967, ko so Izraelci zasedli »Zahodni breg«, je več možnosti za usklajeno delo arheoloških odprav na vsem področju Palestine (do Jordana).

II. Metode arheološkega dela v Palestini

V mnogih potezah je arheološko delo enako po vsem svetu, a so tudi razlike glede na pokrajino. Tako npr. so morali arheologi v Srednji Ameriki odkrivati indijanske templje v gostem rasti pragozda, na Bližnjem vzhodu pa je treba ostanke naselij neredko izkopati izpod puščavskega peska. Tudi za ugotavljanje starosti najdb so si arheologi v desetletjih izoblikovali različne sisteme in dali dobam in tipom najdb različna imena. Tu bomo torej na kratko govorili o arheoloških metodah v Palestini.

Že davno so minili časi, ko je bolj ali manj izkušen arheolog sam odjahal do mesta, ki se mu je zdelo primerno za raziskave, si tam postavil šotor, najel četo nepismenih domačinov za težaško delo, sam vodil in nadziral vse izkopavanje, shranjal in razvrščal najdene predmete in si svoje ugotovitve sproti beležil v dnevnik. Danes se za tako delo zahteva ekipa strokovnjakov za različna področja. Poleg arheologa, ki vodi odpravo, morajo tu biti še arhitekti, risarji, fotografi, po možnosti poseben izvedenec za keramiko in še kdo, da o osebju, kot so šoferji, kuharji ipd., ne govorimo. Razen dovoljenja oblasti (urada za arheologijo) si je seveda treba zagotoviti dovolj finančnih sredstev za prevoz, plačevanje ekipe izvedencev in delavcev ter za objavo rezultatov.

1. Izbira kraja

Najprej je treba vedeti, kaj želimo doseči. Arheolog se mora seznaniti z zemljepisnimi značilnostmi dežele in preštudirati gradivo o tem, kaj je bilo že pred njim raziskanega na tistem področju. Mogoče je že katera prejšnjih odprav naletela na značilne ruševine, ki bi jih bilo vredno preučiti. Včasih je koristno, da se arheolog loti kopanja na kraju, kjer so v prejšnji akciji ostala odprta vprašanja ali pa so se pojavili dvomi o pravilnosti sklepov.

Za Palestino mora arheolog vsekakor poznati Sveto pismo in druge zgodovinske vire. Ta študij mu nudi prvo orientacijo, kje bi mogel ležati kraj, ki ga doslej še niso odkrili. Dobro je, če arheolog poleg hebrejskega obvlada tudi arabski jezik, da bi mogel navezati dobre odnose z domačini. Z dobrih kart in neposredno od prebivalcev je včasih mogoče odkriti, da je arabsko ime naselja ali vzpetine ohranilo osnovo hebrejskega bibličnega imena. Razlika pa je,

če je kraj še danes naseljen ali pa je bil že pred stoletji zapuščen. Lažje je kopati tam, kjer danes ni človeških bivališč in kjer kopanje tudi nikogar ne vznemirja iz verskih razlogov. Jeruzalem je sicer nesporno biblično mesto, a je za arheologa težko dostopno. Razen tega je kraj, ki je ostal naseljen vse do danes, manj primeren za arheološke raziskave zato, ker so prebivalci, tudi sedanji, dele nekdanjih stavb vedno znova prestavljali, predelovali in uporabljali za nove gradnje. Najbolje je, če imamo opraviti s krajem, kakor je biblični Sihem. Moderno mesto Nablus je oddaljeno kaka dva kilometra, biblično mesto pa je lepo pokrito z zaščitno plastjo prsti tisoč let čakalo na arheologe. Bolje kot mesta so ohranjeni grobovi. Vendar niso vsi tako vidni kakor egiptovske piramide. Večkrat šele kmetov plug odpre več tisoč let staro grobnico.

Pri iskanju možnih najdišč danes zelo pomaga sistematično fotografiranje iz zraka. Iz višine se namreč šele pokažejo značilne oblike, ki kažejo na človekovo delo, na površini zemlje, ki jih ob hoji ali vožnji po njej ne opazimo. S posebnimi aparati, ki jih sicer uporabljajo geologi, je mogoče celo zaznati zakopane kovinske predmete. To opazovanje in fotografiranje se vrši tako z letali kot s sateliti.

2. Tel

Besedica tel se pogosto pojavlja v arabskih imenih gričev, ki imajo vsi zelo podobno obliko. Tel es Sultan npr. je podolgovata vzpetina pri sedanji Jerihi. Je ovalne oblike in na vrhu je bolj ali manj ravna. Beseda tel pomeni nekaj takega kot **groblja** ali ruševina (ar. množ. *tulul*). Tudi biblična hebrejščina pozna to besedo (prim. Joz 8,28). Te umetne griče izkušeno oko zlahka prepozna v pokrajini. V njih se skrivajo ostanki naselij, ki so se nalagali skoz stoletja. Zlasti obzidja, ki so jih začeli postavljati v bronasti dobi, so pomagala, da je grič ohranjal neko obliko. Tel izgleda kot (nepravilen) prisekan stožec. V Mezopotamiji je mogoče videti lepe primere telov, na katerih so še danes živa obzidana naselja. V Palestini so nekateri teli še posebno značilnega videza: Lahiš, Megído in Dotan.

3. Stratifikacija

Ravno v telih je razmeroma lahko odkriti zaporedne plasti ruševin in predmetov, ki pomenijo faze naseljenosti. Podobne plasti ugotavljajo arheologi tudi v drugih krajih človekovega bivanja, npr. v jamah. Stratifikacija (lat. *stratum* odeja, pregrinjalo) se imenuje postopek ugotavljanja plasti na mestu izkopavanja. H. Schliemann, ki je v Mali Aziji izkopaval Trojo (1870-1873), je menil, da je našel ostanke mest v lepih vodoravnih plasteh. Vmesni sloji blata pa so po njegovem mnenju vsakokrat ločevali starejše plasti od mlajših.

Podoben vtis je dobil F. Petrie (1890) v Palestini. Seveda bi to bilo preveč preprosto in pripravno.

Arheološke sloje je dejansko možno in tudi potrebno ugotavljati. To pa ni vedno lahko. Včasih je mogoče opaziti jasne razlike v obliki in barvi izkopanih plasti. Posebno razločno se vidi, če je kako mesto v davnini v celoti pogorelo. Leseni deli stavb in ostrešja, ki so zgoreli, so pustili razločno plast oglja in pepela, ki v arheologovih očeh sedaj tvori razvidno mejo med starejšim (spodaj) in mlajšim naseljem. Kadar arheolog odkrije v kaki višinski razdalji pod tlakom hiše ali ulice spet drug tlak, ve, da je material med tema ravnema posebna arheološka plast. Zato je treba kopati ozke jarke z navpičnima stenama, ki so obrnjeni pravokotno na zid ali na mestno obzidje. S tem ugotovimo faze gradnje, ne da bi morali izkopati širši prostor v celoti do take globine. Na palestinskih telih, kjer so že delali arheologi, nam navadno hitro pade v oči tak jarek, ki pravokotno seka rob tela. Arheološki sloj pa nikakor ni pravilna vodoravna enakomerna plast ostankov naselja, ki bi se razprostirala po vsej površini tela.

V Palestini so razen kamenja in lesa kot gradbeni material zelo radi uporabljali ilovico. Na kamnite temelje so postavili zid iz na soncu posušene opeke ali (redkeje) tudi žgane opeke. Za povezavo so porabili malto iz prsti in vode. Potem je bil še kak del sten iz lesa, streha pa je bila iz vej. Izjemno močni nalivi so tako hišo zlahka podrli. Na ostanke zidov so prebivalci začeli postavljati nov dom. Pri tem so za oblikovanje novih opek uporabljali glino iz prejšnjih zidov, ki jih je bil dež zmehčal. Nekaj ilovice pa so na novo prinesli iz okolice. Kadar so izrabili to priložnost, da bi hišo tudi povečali, so potrebovali še več dodatnega gradiva. Ob večjih nesrečah, kakor so požari, potresi, vojna uničenja, so tisti, ki so preživeli, ali pa popolnoma novi ljudje, postavili svoja bivališča kar na vrhu ruševin. Raven naselij se je tako polagoma dvigala. Če računamo, da se je vsako leto dvignila le za pet milimetrov, to znese v 3000 letih petnajst metrov. Tako grmadenje slojev in ohranitev tela sta možna zaradi obzidja, ki je zadrževalo erozijo. Neobzidano naselje je voda sčasoma raznesla. Značilna stožčasta oblika telov je posledica tega, da so vsako novo obzidje morali postavljati malo umaknjeno navznoter, sicer ne bi imelo dobre opore na ruševinah starega obzidja.

Plasti (strata) torej nikoli niso tako pravilne, kakor je to običajno v geologiji. Kadar so ljudje začeli graditi na novo, ruševin prejšnjih stavb niso najprej lepo zravnali. Včasih so se po katastrofi najprej naselili v kake preostale prostore pod zemljo ali celo skopali jame in tako prekopali mogoče več arheoloških slojev, ne da bi se tega zavedali. Za postavljanje novih stavb so uporabljali kamenje iz ruševin. Kaka dobro ohranjena hiša, npr. kamnita palača ali svetišče, je služila dalje tudi v novem obdobju. Trden kamnit stolp je sicer postajal manj visok, ker so se tla naselja dvigala, vendar je prestal pokonci številne nesreče in menjave prebivalstva. Ob njegovih stenah pa so se nalagale arheološke plasti. Te so končno bolj teoretična zadeva, ki jo arheolog izoblikuje v glavi, ko med seboj primerja najdbe in ugotavlja značilne razlike. V Megídu so npr. odkrili dvajset zaporednih plasti - naselitvenih faz.

Osnovno načelo pri ugotavljanju arheoloških plasti in relativne kronologije je načelo spreminjanja. Vse, kar človek izdeluje, je podvrženo temu načelu. Spreminja se snov, ki jo uporablja za svoje izdelke, oblika, tehnologija itd. S primerjanjem je mogoče opaziti v različnih višinah istega tela, kako se je spreminjala kultura prebivalcev. Relativna kronologija pomeni, da arheolog skuša ugotoviti, katera plast je starejša in katera mlajša. Iz zgoraj povedanega je očitno, da tega ni moč ugotavljati zgolj z metrom v roki.

4. Določanje starosti plasti in predmetov

Snovi, iz katerih so ljudje najprej izdelovali orodje in orožje, sta bili poleg lesa, ki se običajno ne ohrani, kost in kamen. Pozno je človek odkril kovine, najprej baker in bron, potem železo. Po tem, ali je orodje pretežno iz kamna ali bronca ali železa, so arheologi poimenovali glavna obdobja starosti izkopenin. Od iznajdbe pisave dalje nam o starosti kakega kraja ali stavbe večkrat spregovori ohranjen napis. Še pozneje (ok. 500 pr. Kr.) so začeli uporabljati kovan denar, ki je odlično sredstvo za datiranje najdb. Toda v Palestini se je do sedaj najbolj obnesla metoda datiranja s keramiko (lončenino).

a) Keramika. - Odkar se v prazgodovini pojavi umetnost izdelovanja posod in drugih priprav iz žgane gline, je teh izdelkov, vsaj v obliki črepinj v vseh plasteh na pretek. Moderna tehnologija je naša stanovanja, delavnice in urade napolnila z zapleteno sestavljenimi predmeti iz najrazličnejših snovi. V svetopisemskih časih pa so bili skoraj vsi predmeti v opremi prostorov iz prsti. Pohištva v današnjem smislu skoraj ni bilo. Kože, preproge in druge tkanine se niso ohranile. Ostali pa so vrči za vodo, zajemalke, lonci, sklede, prstene posode za spravljanje žita, olja in vina. Celo mrličje so včasih pokopavali v krstah iz žgane gline. V Palestini, ki nikoli ni bila tako bogata kakor Egipt ali Babilonija, arheologi niso odkrili mnogo sijajnih zgradb, še manj dragocenih kipov ali zgovornih napisov, povsod pa so naleteli na keramiko. Vedeti moramo, da je izdelek iz žgane gline sicer zelo lahko razbiti, ni pa lahko uničiti koščkov. Kose je mogoče spet sestaviti ali pa iz nekaterih delov vrča rekonstruirati podobo celote.

Od F. Petriejevega izkopavanja Tel el Hesija dalje so arheologi izpopolnjevali sistem datiranja s pomočjo najdene keramike. Pri tako prevladujočem izdelku je razmeroma lahko ugotavljati njegovo spreminjanje. Ena od sprememb je posledica iznajdbe lončarskega kolesa (vretena) za oblikovanje vrčev, loncev in skled. Sicer je možnih spreminjanj cela vrsta: v zmesi uporabljene gline, v oblikah posod, v debelini sten, v oblikah dna, v vrstah ročajev, v okraševanju in barvah, v emajlu itd. Razbitega posodja ni bilo težko nadomeščati z novim. Ob selitvah večjih predmetov ljudje niso nosili s seboj, temveč so jih naredili na novem mestu ali kupili pri krajevnem lončarju. Pogosto menjavanje pa je dajalo možnost za spremembe.

Posoda in pribor za vsakdanjo kuhinjsko rabo se res nista posebno hitro spreminjala, pač pa posodice za dišave in mazila. To, čemur danes pravimo moda, pri palestinski keramiki pomaga, da je včasih mogoče ugotoviti starost kake posodice do 50 let natančno. Pa tudi razni tipi loncev za kuhanje na ognjišču niso brez pomena za določanje solidne kronologije.

Arheologi Petrie, Vincent, Albright in Mazar so najzaslužnejši za izdelavo tako imenovane »keramične ure«. To je zelo popoln sistem, ki razvršča najznačilnejše tipe keramike, najdene v Palestini, po stoletjih. Ta »ura« močno olajšuje delo arheologu, saj je treba le primerjati najdene ostanke s tistimi, ki so že na svojem (časovnem) mestu. Analiza nevtronskega aktiviranja omogoča ugotavljanje, od kod izvira glina, iz katere so posode. Iz tega arheolog lahko sklepa o kulturnih povezavah in trgovini. Ne glede na uradno poimenovanje arheoloških dob po kamnu in kovinah se v Palestini obdobja razlikujejo predvsem po tipih keramike. Seveda to ne pomeni, da ne bi bilo treba paziti na vse druge spremembe, ki pomagajo datirati najdbe, npr. načini gradnje hiš, načrtovanje mest, vrste pokopov itd.

b) *Radioaktivni ogljik*. - Novejši postopek za ugotavljanje starosti slojev je metoda, ki temelji na zakonitosti razpadanja organskih snovi. Radioaktivni ogljik (C 14) sprejemajo živali in rastline za svojega življenja iz ozračja, ko pa odmrejo, ga začnejo oddajati oz. izgubljati v enakomernih količinah glede na čas. Ker je za vsako snov mogoče ugotoviti letno količino izgubljenih izotopov, je z analizo delčka take organske snovi mogoče izračunati, koliko let je preteklo, odkar je žival ali rastlina nehala živeti, npr. odkar so poželi laneno steblo ali posekali drevo. Lesno oglje se zdi najprimernejša snov za to metodo. Zelo primerna je za dobe pred letom 3000 pr. Kr., za katere nimamo ustaljenih koledarjev. Preizkusi z ugotavljanjem starosti lesenih rakev v egiptovskih grobnicah - zanje so že prej imeli zanesljive datume - so pokazali zadovoljivo točnost. Vendar metoda ni vedno zanesljiva. Tudi primerne snovi ni vedno na mestu ali pa je je premalo. Pri izidih vedno dopuščajo možnost odklona navzgor ali navzdol. Primer: Analiza oglja iz vrste pogorelih hiš v stari Jerihi je dala tale izid: 6850 pr. Kr. \pm 210 let.⁴ Medtem ko je 210 (oz. 420) let za kameno dobo zanemarljiva razlika, je ta čas v bronasti ali železni dobi že tak, da raziskovalcem ni vseeno. Zato za čas po 3000 pr. Kr. raje uporablja bolj zanesljiva merila. Danes so na voljo še druge metode: kalijevo-argonska, termoluminiscenca, dendrokronologija, analiza peloda idr.

5. Dokumentiranje pri izkopavanjih in objavljanje izsledkov

Arheološko izkopavanje človekove preteklosti sproti uničuje svoje dragocene podatke. Še preden delavci zasadijo rovnice in lopate v očiščeno površino tela, mora imeti arheolog pripravljen sistem, v katerega bo sproti vnašal podatke. Tu je najprej karta površine tela z najbližjo okolico, narisano v primernem merilu. Na to karto je treba vrisati mrežo, ki vse

⁴ Prim. K. Kenyon, *Archaeology in the Holy Land*, Ernest Benn, London ³1970, 44.

področje razdeljuje na kvadratke, da je pozneje mogoče za vsako najdbo s pomočjo znakov (števil in črk) določiti mesto na telu. Mreža je navadno orientirana po kompasu, da je pri opisovanju lege zidu ali predmeta mogoče takoj ugotoviti njen odnos do strani neba. Tako karta omogoča vodoravni pregled izkopanin, nekakšen pogled iz zraka. Potrebno pa je še navpično merjenje. V ta namen je treba pred začetkom del določiti najvišjo točko na takem mestu tela, ki bo ostalo ves čas izkopavanja nedotaknjeno. Od te točke se, kadar je treba, meri relativna višina, pravzaprav globina, plasti ali položaja predmetov s pomočjo teodolita in zemljemerskega droga. Da bi bilo mogoče delo primerno nadzirati, je treba najprej odmeriti manjše kvadratne ali pravokotne površine (pogosto 5x5 m), na katerih se potem koplje v globino. Med dvema takima sektorjema mora ostati vsaj meter širok pas, kjer se ne koplje. Sektorji morajo biti označeni. Skice in zapiski se delajo za vsak sektor posebej.

Voditelj odprave mora nadzirati vse delo, posamezne vrste dokumentiranja pa izvršujejo sodelavci. Risar mora v merilu skicirati vsako očiščeno plast sektorja ali profil jarka. Fotograf slika s črnobelim in barvnim filmom tako sektorje kot posamezne najdene predmete na mestu, kjer so bili najdeni (*in situ*). V beležkah in na risbah mora vedno biti označen položaj na telu pa barva in še kaka značilnost. Podatke o keramiki je treba vnašati v posebno beležko. (Danes se uporablja že tudi računalnik.) Marsikateri podatek morda ne bo nikoli uporaben, a vnaprej ni mogoče vedeti. Lahko se izkaže, da je opazka o legi drobnega zrna bistvena za oceno širšega sklopa podatkov. So stvari, ki jih je mogoče preučevati tudi pozneje, npr. v muzeju. Nekatero podatke je mogoče dobiti šele z laboratorijsko obdelavo, npr. datiranje z radioaktivnim ogljikom. S tem v zvezi je treba pritegniti strokovnjake, ki jih ni mogoče imeti stalno zraven pri delu na terenu. Toda bistveno je neposredno sistematično opazovanje, primerjanje in sklepanje na mestu izkopavanja.

Na papirju in na filmu zbrani podatki nikoli ne morejo biti stoddstotno popolni. Metode kopanja se tudi vedno bolj izpopolnjujejo. Zato je vedno dobro, če morejo nove generacije arheologov z boljšimi metodami in boljšo tehniko raziskovati na istem telu in preveriti stare sklepe. Ko je Orientalski inštitut chicaške univerze leta 1925 začel izkopavati Tel el Muteselim (Megído), je bilo v načrtu, da bi v 25 letih uničili vsako možnost poznejšega preverjanja. Seveda je bila ekipa za tisti čas dobro izbrana, imela je najboljšo opremo in širokogrudno finančno podporo Johna D. Rockefellerja. Američani so hoteli skrbno vse zapisati, skicirati in fotografirati ter najdene predmete sistematično razstaviti v muzeju, toda vsako »obdelano« plast so nameravali odstraniti z vse površine tela in se potem lotiti naslednje. Na koncu izkopavanja potemtakem tela ne bi bilo več. Izkušeni Albright komentira: »Prvotni načrt, po katerem bi sistematično odstranili obširno površino, sloj za slojem, so k sreči morali opustiti zaradi prevelikih stroškov. Mogoče se bo zdelo čudno, da pravim 'k sreči', toda zavedati se je treba, da se bo naša sedanja tehnika, tudi najboljša, prav

gotovo izkazala čez sto let kot primitivna. Huda napaka bi bila, če bi izčrpali možnosti tako pomembnega mesta, kakor je Megído« (*The Archaeology of Palestine*, str. 41).⁵ Ni bilo treba čakati sto let, da so arheologi po drugi svetovni vojni na tem telu že popravljali datiranja plasti. To pa jim je bilo mogoče, ker so lahko kopali na na dotlej neizkopanih delih tela.

Voditelj arheološke odprave je moralno dolžan obvestiti javnost o sadovih izkopavanj. Če se celoten načrt odvija skoz več let, po vsaki fazi (sezoni) napiše **začasno poročilo** (*preliminary report*) in ga objavi v raznih strokovnih revijah. Ko načrt izpelje do kraja, mora sestaviti **končno poročilo** (*final report*). Pri tem pa ne gre za povzetek opazovanj, skic, risb, fotografij, ampak naj bi arheolog s primerjanjem že danega znanja določil svojim najdbam mesto v kulturnih in političnih tokovih časa in okolja. Morda bo mogel celo popraviti ali vsaj omajati trdnost kake dosedanje teorije ali teze. Arheološka odprava brez kar najbolj popolne objave v tisku je za znanost izgubljena.

III. Pregled arheoloških dognanj po obdobjih

Odločiti se je treba za delitev in poimenovanje obdobj. Različni avtorji se razhajajo glede datiranja dob ali pa tudi glede razdelitve. Imena, ki jih dajejo dobam, so manj pomembna. V sledeči preglednici se naslanjamo na razdelitev V. Fritza (glej slovstvo na koncu!). Delno je prirejena po drugem slovstvu iz zadnjega časa.

Paleolitik	Železna doba I
Mezolitik	Železna doba II
Neolitik	Perzijska doba
Halkolitik	Grško-rimska doba
Zgodnja bronasta doba	Novozavezni čas
Srednja bronasta doba	
Pozna bronasta doba	

⁵ W. F. Albright, *The Archaeology of Palestine*, Penguin Books, Harmondsworth (Middlesex) 1949, 41.

1600000 - 18000 pr. Kr	1200 - 1000
18000 - 8000	1000 - 586
8000 - 4000	586 - 330
4000 - 3200	330 - 4 pr. Kr.
3200 - 2000	4 pr. Kr. - 100 po Kr.
2000 - 1550	
1550 - 1200	

Takoj je treba opozoriti, da so letnice absolutnega štetja tem bolj približne, kolikor bolj so dobe odmaknjene v preteklost. Natančnejše datiranje se začne okoli leta 3000 pr. Kr. V zadnjem tisočletju pr. Kr. že bolj odločajo politični dogodki, ki jih poznamo iz dokumentov kakor pa spremembe v materialni kulturi, ki jih odkriva arheologija. Rimsko obdobje bi morali za Palestino omejiti med 63 pr. Kr. in 323 po Kr. (Sledi bizantinska doba do 636 po Kr., ko se začne islamsko obdobje.) Toda za namen, ki ga ima pričujoči pregled svetopisemske arheologije, je naša razdelitev ustrezna.

1. PALEOLITIK (1600000 - 18000 pr. Kr.)

Pojav vrste homo postavljajo danes vse bolj v preteklost. Pišejo že o treh milijonih let obstoja človeškega rodu. Ljudje, ki so izdelovali orodje, so se prvič pojavili na zemlji vsaj pred dvema milijonoma let. V Evropi postavljajo prvega človeka, ki je izdeloval orodje in tako zapustil nedvoumne sledove, v eno od treh medledenih dob geološkega obdobja pleistocena v kvartarju. Daleč smo že od tistih časov, ko so s pomočjo arheologije hoteli dokazovati resničnost ali neresničnost prvih poglavij Svetega pisma (Geneze), vendar naj omenimo nekaj značilnih najdb iz starejše kamene dobe v Palestini.

Za paleolitik je v Palestini kot tudi v Evropi značilno grobo obdelano orodje iz kremenca. Lovec, ribič in nabiralec sadežev se je v obdobjih ohladitev podnebja (ledene dobe v Evropi, deževne v Palestini) umikal v votline. Najznačilnejše plasti kremenastega in koščenega orodja v Palestini je arheologinja Dorothy **Garrod** odkrila v votlinah na jugozahodnih pobočjih **Karmela**. Po posebno bogatih najdbah blizu mesta Atlita v Šarónski ravnini, se celotna kultura paleolitika v Palestini imenuje **atlitska**. Ostanke te kulture pa so arheologi odkrili v raznih krajih Palestine. Znane so najdbe v nekaterih votlinah v Judeji, tudi v bližini Betlehema. V treh karmelskih votlinah so našli enajst, v votlini blizu Nazareta deset in v dveh votlinah jugozahodno od Kafarnáuma v Galileji dvojice človeških okostij iz paleolitika. Očitno gre za pokope. Mrtvece so pokopali kar na mestu, kjer so prebivali. Okostja so bila najdena v različnih legah, vsa pa so imela skrčene noge. Strokovnjaki te najdbe datirajo ok. 30000 let pr.

Kr. Sodeč po oblikah lobanj in drugih kosti menijo, da so bili ti ljudje nekaj vmesnega med neandertalcem in homo sapiensom. Zato so dali temu človeku strokovno ime *paleoanthropus palaestinensis*.

Naslednja tri arheološka obdobja so vsa prehodna. Pri tem ne gre toliko za prehod od kamnitega na kovinsko orodje, kolikor za bistvene spremembe v načinu življenja. Štirje koraki so človeka pripeljali iz prazgodovine v zgodovino. To so iznajdbe poljedelstva, keramike, kovinarstva in pisave. Če ostanemo pri prisposobi korakov, je treba pojasniti, da jih človek ni naredil vseh hkrati in jih tudi ni stopal v enakomernih presledkih.

2. MEZOLITIK (18000 - 8000 pr. Kr.)

Kultura srednje kamene dobe se v Palestini imenuje tudi **natufska** po dolini Vadi en Natuf, ki leži severozahodno od Jeruzalema. Njena doba naj bi bila med 10000 in 8000 pr. Kr. V omenjenem vadiju so našli značilno kremenasto orodje. Podobne izdelke so odkrili tudi zgornjih plasteh že v paleolitiku naseljenih karmelskih votlin. Natufska kultura pozna že velika stalna naselja z okroglimi kamnitimi hišami.

Za to dobo so značilni **mikroliti**. To so majhni, ozki, na eni strani ostri kosi kremenastega kamna. Očitno so bila ta mala rezila narejena tako, da so jih mogli pritrčiti v daljše leseno ali koščeno ogrodje drugega zraven drugega. Našli so tudi nekaj obdelanih kosti oz. rogov, v katerih so še tičali ti kremenasti obdelani koščki. Največjo pozornost je zbudilo orodje, ki bi mu mogli reči srp. Prisotnost srpa pa še ne dokazuje, da so ljudje v tem času že gojili žito in ga želi, saj bi srp mogli uporabljati za nabiranje divjega žita. Toda mnogi strokovnjaki – upoštevajoč tudi dejstva dolgotrajne naselitve na istem mestu – vseeno sklepajo, da ta srp pomeni začetek poljedelstva v Palestini.

Značilnost mezolitika je tudi način pokopavanja mrličev. V Mugaret el Vadu na Karmelu so našli pokopanih prek 60 oseb v votlini in na ploščadi pred njo. Zgodnejši pokopi so bili skupinski in trupla v izrazito skrčeni legi. V vsaki skupini je bilo eno okostje okrašeno. Z morskimi školjkami, ki imajo obliko cevčic (**dentalia**), so imeli okrašene lobanje, ogrlice pa so bile iz živalskih zob in drugih kosti. Zanimivo je, da so nakit iz morskih školjk imeli ne le na Karmelu, ki je blizu morja, temveč tudi mezolitski ljudje v Judeji. Natufsko kulturo je K. Kenyon odkrila v najnižjih plasteh Jerihe. To so ostanki bivališč blizu studenca in posebna zgradba, ki daje vtis nekakega svetišča. Vse to datira okoli 9000 pr. Kr.

3. NEOLITIK (8000 - 4000 pr. Kr.)

Mlajšo kameno dobo delimo v predkeramično in keramično. Značilna kultura neolitika nosi ime **tahunjska** po najdišču kremenastega orodja blizu Betlehema. Navadno se govori o

finejši obdelavi kamnitega orodja v primerjavi s starejšo in srednjo kameno dobo. Mikroliti so še naprej v uporabi. Toda pomemben je način življenja. Jeriha daje vpogled v nastanek organiziranega stalnega naselja. Povezana je z gojenjem ječmena in pšenice, kar pa je zahtevalo tudi sistem namakalnih jarkov. Na razvitost kulture kažeta tudi okrogel kamnit stolp (premer 8,5 m, ohranjena višina 7,75 m) in prvi obrambni zid (debel okoli 3 m), ki ju strokovnjaki datirajo v 8000 pr. Kr. Prebivališča so sedaj že bolje narejena. To so stavbe z več pravokotnimi prostori, razporejenimi okoli dvorišča, na katerem je ognjišče. Od posod so se ohranile le kamnite sklede različnih oblik, ki so zelo lepo obdelane. Srpi in kamniti mlinci (žrmlje) dokazujejo obstoj poljedelstva. Konice puščic pričujejo, da so se ti poljedelci še vedno ukvarjali tudi z lovom. Za pozni neolitik je značilna divjad gazela. Tu so opazni tudi začetki živinoreje (koze), nekateri predmeti pa jasno kažejo na trgovsko izmenjavo z oddaljenimi deželami.

Iz predkeramičnega obdobja je figurica ženske, ki spominja na poznejšo boginjo-mater. Spet je tu stavba, ki ni podobna stanovanjskim in bi torej mogla biti namenjena bogočastju. Posebna poteza te kulture pa so človeške lobanje, najdene pod tlakom stanovanj. Navadno so brez spodnjih čeljusti, zgoraj gole, spodaj pa dopolnjene z glino, kar jim daje videz portretov živih ljudi. Namesto oči imajo v dupline vstavljene školjke. Te lobanje razodevajo precej razvite umetniške sposobnosti, ni pa jasno, kakšen je bil njihov smisel. Ni izključen nekakšen religiozen pomen; mogoče češčenje prednikov. Kaže, da so lobanje jemali stran od okostij v grobovih. V Palestini je več drugih naselij iz tega obdobja, a se zdi, da kultura nikjer ni bila tako razvita kakor v Jerihi.

Nova tehnologija žganja glinaste posode je prišla z novimi ljudmi. Prejšnja naselja so bila uničena in nekaj časa zapuščena. Novi naseljenci so sprva živeli bolj v šotorih - včasih postavljenih nad izkopenimi jamami - kakor v pravih hišah. Začetek keramičnega neolitika se postavlja v čas okoli 5500 pr. Kr. Seveda keramika ni prišla v vse kraje hkrati. V prvi dobi je izdelana še zelo surovo, glina je slabo prečiščena in žgana pri prenizkih temperaturah in neenakomerno. V drugi fazi keramičnega neolitika se vidi velik napredek. Preseneča razvit smisel za okraševanje posod z vzorci (posebno "ribja kost") in rdečo barvo. Značilno neolitsko keramično kulturo so odkrili južno od Genezareškega jezera blizu reke Jarmuk. Kamnite ženske figure in razni simboli kažejo na že razvit plodnostni kult. V drugem obdobju tega dela neolitika imamo spet zidane stavbe, toda niti izdelovanje opek niti gradnja ne dosegata tiste kvalitete, ki je bila dosežena v predkeramičnem obdobju.

To kulturo, ki je v stavbnem pogledu nazadnjaška, so našli v najnižjih plasteh Megída, Bet Šeána in Tel el Fara. V tej dobi je število naselij zelo naraslo. Za celotni neolitik v Palestini je treba reči, da je njegova najvažnejša poteza že ustaljeno poljedelstvo in s tem povezana stalna naselja.

4. HALKOLITIK (4000 - 3200)

Ime dobe kaže na začetek uporabe bakra in bronu v človeški kulturi (gr. *chalkeos* kovinski, bronast, bakren, kovaški; *lithos* kamen). Seveda kovina ni takoj splošno razširjena. V Palestini še dolgo ne igra posebne vloge. Splošni pomen kovine pa je v tem, da je bakrova ruda omejena le na redka nahajališča. To dejstvo omogoča splošno kulturno rast in neko stopnjo enotnosti v razvoju na širšem področju. Taljenje rude in izdelava kovinskih predmetov zahtevata tudi nadaljnjo delitev dela na poklice (prim. 1 Mz 4,22), kar prispeva k razvoju organizacije družbe.

Najpomembnejša izkopavanja za halkolitik so opravili pred in po 2. svetovni vojni jezuiti Papeškega bibličnega inštituta iz Rima v **Teleilat Gasulu**, nekako šest kilometrov severno od Mrtvega morja vzhodno od Jordana. Po teh ruševinah se halkolitska kultura v Palestini često imenuje **gasulska**. Gasul ni tel, temveč bolj skupina nizkih vzpetin v danes pustem svetu, kjer so odkrili štiri glavne sloje naselja iz četrtega tisočletja pr. Kr. Vidi se, da je to bila poljedelska skupnost. Hiše so majhne, postavljene v skupinah brez pravega načrta. O nenavadno visoki kulturi pa govorijo ostanki barvnih slik na omet (fresko). Nekatere spominjajo na abstraktno slikarstvo, nadvse presenetljiva pa je velika (premer skoraj 2 m) osmerokotna zvezda z bogatimi ornamentami. Tako dovršene umetnosti niso našli v nobenem poznejšem obdobju palestinske zgodovine. Preseneča tudi dejstvo, da česa podobnega niso našli v nobenem drugem halkolitskem najdišču.

V Gasulu ni sledu o kakem obzidju. Oprema stanovanj je iz keramike. Nekaj novega so stiskalnice za datlje in za olive. Oblike loncev, vrčev in drugih posod kažejo na velik napredek v primerjavi z neolitikom, tudi žgane so boljše. Posebej spodaj zašiljeni obliki čaše so arheologi dali ime »kornet«. Našli so tudi dve bakreni sekiri.

Podobno kulturo so drugi arheologi odkrili še v Jezreélski ravnini (Afula), na obalnem področju, v bližini Beeršébe in še marsikje. Pri Haderi na obalni ravnini so izkopali vrsto prstenih **osuarijev**, to je posod za kosti umrlih oseb. Ti keramični izdelki imajo obliko hiš. Tako imamo boljšo predstavo o tedanji arhitekturi, kakor bi jo imeli samo iz ostankov stavb v izkopanih naseljih. Razen tega moremo domnevati, da so po predstavah tedanjih ljudi umrli potrebovali nekakšno stanovanje. Poslikava nekaterih osuarijev podoba hiše kombinira s potezami človeškega obraza.

Nekaj posebnega je halkolitsko naselje **Tel Abu Matar** južno od Beeršébe. To je naraven grič, v katerega pa so halkolitski prebivalci skopali podzemna bivališča. V nekatera so vstopali po vodoravnih hodnikih, v druga pa skozi navpično skopane vhode. Podzemni hodniki povezujejo po pet do sedem prostorov. V teh umetnih votlinah so našli vrsto arheoloških plasti. Šlo naj bi za tri glavne faze v življenju tega naselja. Četrta faza pa so

pravokotne hiše, postavljene nad zasutimi jamami. Te hiše so podobne gasulskim. Ostanke shramb za žito v jamah pričajo o poljedelskem načinu življenja. Toda najbolj presenetljivo odkritje v Tel Abu Matarju je bilo, ko so ugotovili, da so ti "jamski" ljudje pridobivali **baker**. Najdeni so ostanke topilnih peči in drugih priprav, ki sodijo k predelovanju rude v kovino in izdelovanju kovinskih predmetov. To pomeni tudi trgovsko menjavo, saj je najbližje nahajališče bakrove rude v Arábii oddaljeno kakih sto kilometrov. Orodje je bilo še vedno iz kremenca. Bakreni izdelki so bolj okrasni predmeti (npr. obročki in igle) kakor pa orodje. Na tej stopnji je bila kovina še predraga za praktično vsakdanjo uporabo. V zadnjih desetletjih so arheologi odkrili še več drugih halkolitskih naselij v bližini Beeršébe in v Negevu in sledove predelovanja bakrove rude v njih.

Posebno veliko svetišče iz halkolitika so izkopali v oazi Judejske puščave En Gediju ob Mrtvem morju. Podoben prostor za bogočastje so odkrili tudi v Megidu in v Gilatu, v severnem Negevu.

Zdi se, da je sedaj že trdno ugotovljeno, da ni kontinuitete med neolitsko in halkolitsko kulturo v Palestini. Gasulski ljudje so prišli od drugod in izumrli. Nikjer doslej še niso našli halkolitskih slojev v telih poznejših mest. To pomeni, da so v bronasti dobi novi ljudje ustanavljali naselja čisto na novo. Jeriha, ki je le malo oddaljena od Gasula, je bila v tem času najbrž nenaseljena.

5. ZGODNJA BRONASTA DOBA (3200 - 2000 pr. Kr.)

Zadnji del četrtega tisočletja imenuje K. Kenyon »protourbano obdobje«, s čimer hoče reči, da je v Palestini v tem času že naselijo ljudstva, ki bodo v 3. tisočletju živela tudi v mestih. Na tej stopnji imamo samo šele vasi (nobenih obzidij) na krajih, kjer so se pozneje tisočletja dvigala mesta.

Nekako okoli 3200 pr. Kr. so iznašli pisavo v Iranu in v Warki (Uruk v Mezopotamiji) in tako se okoli 3000 pr. Kr. začne prava zgodovina. Vendar je Palestina v zgodnji bronasti dobi (ZB) še brez pisave, zato še vedno v prazgodovini.

Že v protourbanem obdobju se torej novi ljudje, ki so prišli s severa in vzhoda, naseljujejo na vzpetinah, kjer imajo pri rokah studenec in dovolj rodovitnega zaledja za poljedelstvo. Pomembne poti ali prehodi so tudi dejavniki nastajanja naselij. Nekaj novega so množične grobnice, ločene od naselja. To so ali naravne votline ali v bližnje bregove vsekane jame. Pokopavali so tako, da so ob poznejših pogrebi lobanje prejšnjih pokojnikov skrbno zlagali ob rob prostora, druge kosti pa brez reda potisnili ob stran. V neki taki grobnici so našli prek 400 lobanj. Skupinske grobove so našli tudi pri Jerihi, a tam je erozija vsem uničila stropni del. Predvsem po keramiki, v kateri so pokojnim najbrž dajali popotnico v obliki hrane in

pijače pa tudi dišav, je mogoče sklepati na različne tipe kultur, ki so v tem času živele v Palestini. Na več mestih se pojavlja keramika iz značilne sive glinice, ki se po najdišču v Jezreelu imenuje »ezdrelonska«.

Okoli leta 3000 pr. Kr. so v Egiptu iznašli koledar, ki skupaj s pisavo in državno organizacijo omogoča današnje računanje egiptovske kronologije. Z naslanjanjem nanjo je mogoče tudi absolutno datiranje dogajanj v Palestini. Večje države v Mezopotamiji in ob Nilu se razvijajo zaradi namakalnih sistemov, presežkov pridelane hrane in razvite trgovske menjave ter poklicne specializacije. S hrano je bilo treba trgovati, ker je na rodovitnih rečnih naplavinah primanjkovalo stavbnega lesa in je bilo treba kovino uvažati od daleč, npr. v Egiptu s Sinaja.

V Palestini se v ZB razvijajo bolj skromne mestne državnice. To so obzidana mesta s poljedelskim zaledjem. Uvoženih predmetov je v teh plasteh malo, bakrenih in bronastih izdelkov je komaj za vzorec. Kadar je bil Egipt dovolj močan, je nadziral mednarodne poti, ki so vodile skozi Palestino, vendar ni v pravem pomenu vladal nad njo. Mesta so potrebovala močno obrambo zaradi medsebojnih sporov, a tudi zaradi možnih vpadov nomadskih plemen iz puščavskih področij na jugu in vzhodu.

Jeriha je bila še zlasti izpostavljena, ker je ležala ob glavni poti z vzhodne strani. V tem času je bilo tudi mestno obzidje zidano iz na soncu posušenih opek. Zaradi potresov, ki so tod precej pogosti, in zaradi sovražnih vpadov, se je obzidje vsaj delno večkrat zrušilo. Arheologi so na zahodni strani tela ugotovili kar sedemnajst zaporednih faz obzidja. Prve hiše v ZB so zgrajene še brez pravega reda, pozneje pa je vidna boljše načrtovana gradnja; zidovi hiš so tanjši, a trdni. Uporabljali so veliko lesa za stropne in ostrešja. K hišam prizidani silosi za žito pričujejo o cvetoči poljedelski naselbini. Pomembna mestna naselja iz te dobe so izkopane še v Tel el Fara (v Vadi Fara), Aju, Megidu, Bet Šeánu, Hirbet Keraku, Gezerju, Lahišu in Arádu.

Pri keramiki je vidna vse večja uporaba lončarskega kolesa (vretena). Na Tel el Fara so odkrili peč za žganje keramike iz ZB. Zlasti boljše vrste posode so res lično izdelane in imajo zglajeno površino. Najznamenitejša posoda iz ZB je najdena v **Hirbet Keraku** (hebr. Bet Jerah), ki pa je najbrž uvožena iz Anatolije. Hirbet Kerak leži zahodno od kraja, kjer reka Jordan odteka iz Genezareškega jezera. Izkopali so do osem metrov debel obrambni zid. Značilni so rdeči, črni in svetlorjavi pasovi ter izredno zglajena površina posod. Ta je včasih okrašena tudi z žlebiči. Tudi doma narejeno posodje ima zglajeno površino, prevleka pa je navadno rdeče barve, včasih črna.

V Megidu so v tistem delu tela, kjer so kopali do tal, iz ZB izkopali nenavadno kamnito strukturo. V krogu zloženo kamenje se vzdiguje 1,40 m visoko in meri v premeru 8 metrov. Stopnice vodijo s tal na vrhno ploskev. Domnevajo, da je bil to oltar. Izrazito svetišče so odkrili v **Aju**. Ima razporeditev prostorov, ki spominja na poznejši Salomonov tempelj: dvorišče, glavni prostor (*hekal*) in notranje svetišče (*debir*). Na oltarju so našli kamnite in

alabastrne skodele, ki so zagotovo uvožene iz Egipta. Neke vrste svetišče so odkrili tudi v Tel el Fara in več svetišč v Megídu.

Nekako okoli 2300 pr. Kr. se je moralo v Palestini dogajati nekaj izrednega. Skoraj vsa pomembna mesta so bila porušena in požgana. Za ta čas so tudi sicer značilni prevrati tako v Egiptu kot v Siriji in Mezopotamiji. Države padajo in nastopajo nova ljudstva.

Ekskurz A: Vdor nomadov in skrivnost dolmenov

Ob koncu ZB in v začetku srednje bronaste dobe je Palestina doživela vdor čisto tuje kulture. Vprašanje, od kod so prišli osvajalci, ostaja odprto. Vsaj nekateri so bili prebivalci šotorov, saj na razrušenih mestih niso postavljali novih stavb. Na teh mestih je le v pozni fazi naselitve mogoče opaziti nekaj skromnih hiš, a nobenih obzidij. Lončarska tehnika je na nižji stopnji kakor v ZB; samo rob posod je narejen s pomočjo vretena, keramika je zelo krhka in brez okrasja.

Najzanimivejši je način pokopavanja. Vsak grob je bil izkopan le za enega mrliča. Od pridatkov zbujajo pozornost bakrena bodala in kopja pri nekaterih moških okostnjakih. V drugih grobovih prevladuje keramika. Teorija o vdoru nomadov v Palestino je v zadnjem času močno omajana. Mnogi raje govorijo o družbenih in gospodarskih spremembah proti koncu tretjega tisočletja.

Eno najvažnejših arheoloških mest za ZG je Bab ed-Dra blizu jugovzhodnega konca Mrtvega morja. Blizu mesta, ki je v eni od naselitvenih faz imelo posebno mogočno obzidje, so odkrili obširno pokopališče. Iz dejstva, da v bližnjem mestu iz istega obdobja (Numeira) ni nobenega pokopališča, sklepajo, da so v Bab ed-Dra pokopavali iz širšega področja. To pa lahko pomeni, da je mesto imelo poseben religiozen pomen. Pomembna mesta v tem času so bila še Arád v Negevu, Gezer, Megído, Taanah, Aj.

Po novejših raziskavah (C. Epstein) so nenavadno velike stavbe - **dolmeni** (starobretonsko *dol* miza; *men* kamen) iz tega obdobja. Prej so jih šteli v neolitik. To so izbrane skale, ki so jih ljudje neobdelane postavili tako, da dajejo videz nekakšne hiše ali spomenika. Zaradi izredne velikosti nekaterih jim pravimo tudi **megaliti**. Največ so jih v tem koncu sveta našli v Transjordaniji, zlasti veliko na Golánu, nekaj v Negevu. V zadnjem času so opravili pri in pod dolmeni več izkopavanj in pod kupi naloženega kamenja našli poleg razmetanih človeških kosti tudi običajne darove za umrle: posode, orožje in okraske. Slednji so tudi iz bakra. Tako moremo sedaj te grobove dokaj natančno datirati. Ker so dolmeni daleč od stalnih naselbin, sklepajo, da so delo nomadskih plemen.

Lahko se le čudimo, kako so mogli tedaj ljudje brez tehnike, ki jo poznamo v 20. stoletju, prestavljati in postavljati več ton težke kamnite kolose. Moremo si tudi predstavljati,

kako so si poznejši naseljenci ob pogledu na te megalite v domišljiji slikali raso velikanov (prim. 1 Mz 6,1-4; 4 Mz 13,32-33; 5 Mz 2,10-11.20-21).

Ekskurz B: EBLA

Leta 1964 je arheološka ekipa rimske univerze pod vodstvom dr. Paola Mathiae začela izkopavati **Tel Mardik**, 52 km južno od Alepa v severni Siriji. Tel zavzema ogromno površino 56 hektarov. Arheologi so začeli kopati v manjšem delu, ki je nekoliko dvignjen (»gornje mesto«). Šele 1968 so našli napis, v katerem je ime Ebla. To ime za mesto so poznali že poprej iz mezopotamskih besedil. Potem so začeli izkopavati utrdbe in svetišča iz ZB. Med leti 1974 in 1976 pa so odkrivali klinopisne arhive v ruševinah kraljevske palače iz 3. tisočletja pr. Kr. Našteli so nad 17000 ploščic oz. delov ploščic (2000 celih, 6000 večjih delov). Jezik je delno sumerski delno pa semitski, ki so mu sedaj dali ime **eblaitski jezik**. Blizu je feničanskemu in hebrejskemu. Zato so ta besedila neprecenljive vrednosti za svetopisemsko znanost, saj so že doslej tu našli besede s sobesedilom, ki osvetljujejo smisel nekaterih težko prevedljivih mest v Stari zavezi.

Kraljevski arhivi iz Eble zajemajo obdobje sedemdesetih let, približno med 2400 in 2300 pr. Kr. Po vsebini so besedila v glavnem **administrativna**: razni sezname blaga, kraljevska pisma, dekreti in mednarodne pogodbe. Iz tega gradiva je mogoče spoznati razgibano gospodarstvo in trgovanje s sosedi. Druga kategorija ploščic je tista, ki so služile za **šolo** pisanja in branja. Tudi tujih jezikov so se učili. To so vaje in domače naloge učencev. Tudi nekakšni sumersko-eblaitski **slovarji** so vmes, prvi do sedaj znani slovarji v zgodovini. Zelo malo je besedil, za katere bi mogli reči, da so **verske** oz. mitične vsebine.

Med imeni mest, s katerimi je Ebla vzdrževala stike, so tudi kánaanska mesta, ki jih poznamo iz Biblije, npr. Hacór, Gaza, Lahiš, Megído. Med deset tisoč osebnimi imeni je najti tudi vrsto imen, ki so enaka ali podobna bibličnim. Kar zadeva verstvo, se zdi, da je Ebla veliko bliže Kánaanu kakor pa Mezopotamiji.

Odkritje državnih arhivov v Ebli je po prvih ocenah tako pomembno, da bodo morali zgodovinarji spremeniti marsikatero tezo. Predvsem je dopolnjena slika, ki je za 3. tisočletje kazala le dve žarišči kulture. Severni del "rodovitnega polmeseca" se je prikazal iz teme. To pa meče novo luč tudi na Kánaan, na prednike izraelskega naroda in na svetopisemsko govornico. Pokazalo se je, da ima to področje mnogo starejšo literarno izročilo, kakor pa so mislili doslej.

6. SREDNJA BRONASTA DOBA (2000 -1550 pr. Kr.)

Nastop nove dobe in novih ljudi zaznamujejo nova keramika, drugačno orožje, novi

običaji pokopavanja in ponovna oživitev mestnega življenja. V srednji bronasti dobi (SB) se začena kultura, ki kljub prekinitvam v Palestini vztraja vse do 1200 pr. Kr. in je v tesni povezanosti z obalnimi mesti proti severu (Fenikija). Moremo govoriti o **kanaánski** kulturi, to je tista, na katero so naleteli Izraelci.

V SB je že precej orožja iz brona. Keramika je spet bolj izdelana, skoraj vse posodje na hitro vrtečem se kolesu. Novost so vrči z ošiljenim dnom in ročaji v obliki loka. Sklede, vrči in vrčki imajo navadno na zunanji strani plast rdeče glinice in so zelo dobro zglajeni. Mesta so spet obdana z obzidjem ponekod je opaziti nekaj, kar je podobno obrambnemu jarku okoli obzidja. Tu pa je še nova sestavina mestnih utrd. V SB jo najdemo vse od Kárkemiša ob Evfratu pa do Egipta. Arheologi jo navadno povezujejo z gibanjem **Hiksov**, Azijcev, ki so v tem času prek Palestine vdrli v Egipt in tam za nekaj časa prevzeli oblast. Gre za umetno zgrajeno strmo pobočje zunaj mestnega obzidja. Spodaj ima običajno kamnit oporni zid, sicer pa sta zemlja in kamenje nasuta proti obzidju. Povrhu je nekakšen tlak, včasih iz kamnja, večkrat pa samo steptana zemlja. Francoska beseda **glacis**, ki se uporablja za to obrambno napravo, ne more pojasniti, kakšnemu namenu je služila. Nekoč so menili, da so s tem preprečili dostop bojnim vozovom do obzidja. Vendar ni nobenega dokaza za uporabo vozov in konj v tem času. K. Kenyon se ogreva za razlago, da glacis onemogoča učinkovito uporabo oblegovalnih ovnov.

Kdo so bili Hiksi? Egiptovsko ime pomeni »vladarniki tujih dežel«. Splošna domneva, da to ni bilo etnično določeno ljudstvo, temveč, da je skupina vojaške aristokracije poveljevala raznorodnim elementom. Vmes bi mogli biti indoevropski Huriti. Na to kažejo v egiptovskih napisih ohranjena imena. Posebno vprašanje so **Habiru** (ali egipt. *ʿApiru*). Ime spominja na Hebrejce (koren: *ʿbr*). Brez dvoma gre za Azijce, ki so prihajali v Egipt. Najbrž ime označuje etnično mešano skupino polnomadov, ki so se včasih udinjali kot najemniški vojaki, ali pa, če je tako naneslo, tudi kot težaki pri večjih delih. Čas teh premikov ljudstev s severa proti jugu v Egipt se dobro sklada z neznanstvenimi pripovedmi o gibanju Abrahama, Izaka, Jakoba in Jožefa v Genezi. Ne moremo izključiti, da je Abraham živel že v 3. tisočletju (Ebla), saj SP teksti zgodovinsko dogajanje stoletij včasih skrčijo na nekaj rodov. Vendar se zaenkrat zdi še najbolj verjetno, da je Abraham prišel v Palestino s Hiksi in da so prav tako Jakob in njegovi sinovi prišli v Egipt v družbi (s pomočjo) Hiksov. Ti so zavladali nad severnim Egiptom okoli leta 1730 pr. Kr. Abraham ni prebival v mestih. Zato ni nič čudnega, da arheologija ne more najti določnih podatkov o izraelskih očakih, saj prebivalci šotorov praktično ne puščajo sledov v arheoloških plasteh.

V zadnjem času, ko arheologija odkriva tudi nemestna naselja bronaste dobe, pridobivajo vedno več pristašev nove teorije o prednikih Izraelcev v Palestini. Trdijo, da niso bili nomadi, temveč poljedelci, ki so redili tudi živino, kakor drugi Kánaanci, in prebivali v stalnih

naseljih. Po teh teorijah se niso nikoli preselili v Egipt, razen kaka manjša skupina.

Jeriha iz zadnjega obdobja SB sicer ni bogato mesto, vendar je lepo urejena. Ima ravno tlakovane ulice s kanalizacijo. Nad vrsto prodajaln, ki so bile odprte na ulico, so verjetno bili stanovanjski prostori trgovcev. Našli so zoglenelo žito v velikih žarah. To Jeriho je namreč uničil požar. Večje število mlinskih kamnov in uteži, kakršne se uporabljajo pri statvah, kažejo, s čim so se meščani ukvarjali. Posebno veliko pa povedo o njihovem življenju grobovi. Po vsej Palestini so si v SB grobovi v bistvu podobni. Večkrat so jih odkrili v pobočju telov (pod glacisom). Sedaj so spet pokopavali po več mrličev v isti grob, vendar navadno ne več kakor dvajset. Navpičen vhod je vodil do prostora, v katerega so polagali trupla skupaj s hrano in pijačo za na pot. Okostja so s skledami, krožniki, vrči in čašami vred potisnili ob stran, kadar so pokopavali naslednjega mrliča. Mogli bi sklepati, da so to bile nekakšne družinske grobnice. Na to misel na navajajo še posebno tisti grobovi pri Jerihi, v katerih so našli ostanke članov celotnih družin, pokopanih očitno isti dan. Verjetno je šlo za kakšno epidemijo. Za arheologe pa je nenavadna sreča, da so se v nekaterih grobnicah ohranili tudi znatni deli lesene opreme in celo ostanki tkanin. Najbrž je koncentracija kakega plina v njih preprečevala razpadanje. Tako so našli nizko podolgovato mizo na treh nogah, stole in celo posteljo. Skupaj z lončenimi in drugimi izdelki vse kaže, da so pokojne opremili za posmrtno bivanje z enakimi predmeti, kakor so jih imeli v svojih stanovanjih pred smrtjo. Naj omenimo še bronasto sklepno iglo, ki je očitno spenjala oblačila na levem ramenu. Tak grob je mogoče videti, postavljen do podrobnosti, kakor so ga našli arheologi, v Palestinskem (Rockefellerjevem) muzeju v Jeruzalemu.

Od tujih vplivov je v tem času najbolj izrazit egiptovski, vendar je zelo malo pravega uvoza in Egipta. Našli so več skarabejev in alabastrnih posod, ki pa se jim pozna, da so bili po egiptovskem vzoru narejeni v Palestini. Skarabeji so bili pogosto del telesnega okrasja kot ovratni obeski ali obeski na sklepnici. Kar zadeva napise na skarabejih, so jih včasih nadomestili s preprostimi ornamentami, včasih pa skušali posnemati hieroglif, ki jih niso razumeli. Sicer je v splošnem malo nakita in zelo malo zlata v Palestini SB.

V Egiptu se je 1580 pr. Kr. vzdignila 18. dinastija, ki je izgnala Hikse. Egiptovski dokumenti govorijo o kazenskih pohodih zoper Hikse, ki so se ustavili v Palestini. Tel Beit Mirsim in Jeriha sta bila nasilno uničena v tem času in sta daljši čas ostala nenaseljena. V drugih mestih je tudi opaziti nasilne prekinitve življenja, a potem nadaljevanje iste kánaanske kulture.

7. POZNA BRONASTA DOBA 1550 -1200 pr. Kr)

a) Politični položaj

Egipt je imel Kánaan v pozni bronasti dobi (PB) za svojo provinco. Kralji kánaanskih mestnih držav so sedaj faraonovi vazali. Vedno več pisnih dokumentov nam osvetljuje dogajanje v Palestini. Najpomembnejše in najboljše podatke so našli v državnih arhivih prestolnice faraona Ehnatona, ki se danes imenuje Tel el **Amarna**. To so tako imenovana »**amarnska pisma**«. Gre za dokumente iz časa vladanja faraona Ehnatona in njegovega očeta Amenofisa III. (1400-1360 pr. Kr.). Pisma so pisana na glinaste ploščice v klinopisu in sicer v akadskem (babilonskem) jeziku, ki je bil tedaj mednarodni jezik. Polovica od 300 pisem so pisma kánaanskih kraljev. Iz vsebine je razvidno, da so posamezni kralji mestnih držav vsaj včasih vladali tudi nad več mesti. Glavno mesto province je bilo Gaza. Nekatera mesta so bila pod neposredno egiptovsko upravo, kot vojaška oporišča, npr. Jopa in Bet Šeán. Na čelu mestne uprave je bil v teh krajih guverner.

b) Keramika

V začetku PB je, sodeč po ostankih, osnovna kultura v Kánaanu upadla, trgovinska izmenjava je bila skromna in ni bilo velikih gradenj. Proti koncu obdobja se je položaj precej popravil. Tudi v tem času je mogoče kulturo ocenjevati po keramiki, Posebna značilnost te dobe so posode z dvobarvnim okrasjem, običajno črnim in rdečim. V ornamentih iz geometričnih likov so polja, v katerih so včasih upodobljene ptice ali ribe. Vzeto v celoti je PB le nadaljevanje izročila iz SB. Sirsko in kánaansko področje se je v PB odprlo vplivom z zahoda. V nekaterih plasteh Megída je najti skoraj enake količine **ciprske** kot doma narejene lončenine. Druga keramika, uvožena z grških otokov, se navadno imenuje »**mikenska**« in je tudi splošno razširjena v Palestini PB.

c) Svetišča

Doba PB je znamenita po najdbah različnih templjev. Med posebno zanimivimi so tisti, ki so jih izkopali na telu Bet Šeána. Da je bilo to mesto pod izredno močnim egiptovskim vplivom, dokazujejo številni skarabeji in stele, ki z navedenimi imeni faraonov omogočajo precej natančno datiranje slojev. Izkopali so celo vrsto svetišč različnih tipov. Toda kljub skarabejem, vzdanih v tempelj, je mogoče ugotavljati, da tu niso častili egiptovskih bogov, temveč kánaanske. Najdene so namreč tudi značilne plakete kánaanskih božanstev. To so bila najbrž tista svetišča, ki jih omenja SP za čas, ko so v Bet Šeánu vladali Filistejci (prim. 1 Sam 31,10; 1 Krn 10,10).

V Lahíšu so izkopali več zaporednih svetišč v vznožju tela, v opuščnem hiksovskem obrambnem jarku (od tod oznaka »templji fosse«). Znamenita so tudi svetišča v Hacórju, ki je

bilo največje in najmogočnejše kánaansko mesto v PB. Na pokončnih kamnitih ploščah (ortostatih) so lepe reliefne podobe, npr. leva na vsaki strani vhoda in simboli. Med slednjimi je tudi upodobitev sončeve plošče, kar spominja na egiptovsko češčenje sonca. Le nekateri templji imajo tridelno strukturo, ki nas spominja na Salomonov tempelj, pogosto pa imamo le en prostor za bogoslužje, notranje svetišče ni ločeno od glavnega prostora, temveč ima le nišo, kjer je morala stati soha, ki je predstavljala božanstvo. Tako svetišče iz PB so odkopali tudi v Megídu. Vendar je tu še bolj zanimiva večja stavba z debelimi zidovi, ki bi mogla biti kraljeva palača. Pod tlakom ene izmed sob so našli po materialni vrednosti največji zaklad PB v Palestini: izdelke iz zlata, slonovine in dragih kamnov. Tudi umetniška obdelava je vredna občudovanja. Slog izdelkov kaže tako na zveze z Egiptom kakor na zglede po umetnosti severne Mezopotamije. Tudi klinopisno besedilo z odlomkom iz epa o Gilgamešu, ki so ga arheologi pri izkopavanju prezrli, izhaja iz PB. Iz zadnjega obdobja kánaanskega Megída je zbirka prelepih reliefnih izdelkov iz slonove kosti. Razen egiptovskih so tu vidni tudi sirski in ciprski vplivi.

č) Pisava in jeziki

V splošnem je to obdobje zelo pisano, kar zadeva pisave in jezik. Vrsta napisov v egiptovskih hieroglifih govori o tem, kdo je imel oblast v deželi. Akadščina je bila tedaj jezik za mednarodno sporazumevanje. Posamezne glinaste ploščice, popisane v zlogopisu, so našli na mnogih krajih. Vendar so važnejši dokazi za nove pisave, ki so se prav v PB uveljavljale na tleh Kánaana in Sirije. Pojavila se je **abeceda**. Tudi tam, kjer so začasno še obdržale klinopisne znake za pisanje domačega jezika, npr. v Ugaritu, so ti znaki dobili vrednost črk abecede. Pomenili so torej le soglasnike in ne več zlogov. Ni mogoče točno reči, kdaj se je razvila prva abecedna pisava. **Protosinajski napisi** so bili najdeni na Sinaju (Serabit el Kadem). Zagotovo so v kánaanskem (semitskem) jeziku. Pisali so jih rudniški delavci iz Kánaana kot votivne zapise v čast boginji Hator. Ta pisava se je kmalu razvila v **linearno abecedo**, ki je, kot feničanska kasneje služila za osnovo grški in latinski.

Leta 1929 so francoski arheologi začeli izkopavati pri Ras Šamri na sirski obali Sredozemskega morja. Ime zgodovinskega mesta, ki so ga odkrili, je **Ugarit**. Večji del bogatega arhiva iz glinastih ploščic izvira iz 15. in 14. stoletja pr. Kr. Nekatere so popisane v akademskem jeziku, večina pa v severo-zahodno semitskem, ki ga sedaj poznamo pod imenom **ugaritski jezik**. Soroden je feničanskemu in tudi biblični hebrejščini. Pisava je po obliki klinopis, vendar v abecednem sistemu. Za razliko od eblaitskih arhivov, ki so skoraj 1000 let starejši, imamo v Ugaritu ohranjeno bogastvo kánaanskih mitov z imeni božanstev, katera srečujemo tudi v Bibliji. Verska simbolika, pesniške oblike in seveda jezikovne značilnosti so neprecenljivega pomena za študij starozaveznih besedil.

d) Prihod Izraelcev

PB postavlja pred znanstvenike vprašanje časa in okoliščin izhoda Izraelcev iz Egipta in njihove naselitve v Palestini. Amarnska pisma poročajo o neslogi in uporih v Palestini. V nekaterih so omenjene tolpe »Habiru«, ki so tudi ogrožale egiptovsko oblast. Kánaanski vladarji prosijo faraona za pomoč. Ta pa ni prišla, ker je bil Egipt v amarnskem obdobju (14. st. pr. Kr.) zelo šibak. O izhodu Izraelcev iz Egipta ne govorijo ne amarnska pisma ne kaki drugi viri iz tistega časa. Glede naselitve v Palestini se zgodovinarji strinjajo vsaj v tem, da jo je treba postavljati med 1400 in 1200 pr. Kr. To obdobje v resnici izkazuje velika rušenja kánaanskih mest. Ne vseh, saj je razvidno, da so npr. Jeruzalem, Bet Šeán in Gezer kljubovali vsem sovražnikom v tem času. Težko pa je najti arheološko jasne dokaze, kdo so bili napadalci. Nomadi ali polnomadi iz puščave namreč ne prenašajo s seboj predmetov, ki bi mogli obstati, tudi hiš ne zidajo takoj. Če pa ostanejo, se redno prilagodijo dotedanji kulturi v deželi, zato je težko videti prelom, ki bi dokazoval obstoj novega naroda. **Jeriha** je živela nekaj časa v PB, najbrž med 1400 in 1325 pr. Kr. Tedaj je bila porušena in se ni več dvignila. (K. Kenyonova je dokazala, da je zrušeno obzidje, ki so ga imeli za Józuetovo, iz SB. Vendar ne trdi, da biblično poročilo v Joz 6 ne bi moglo imeti zgodovinske osnove. Le da Józuetovi Izraelci niso mogli biti vojska vseh dvanajsterih rodov.) Lahiš je vztrajal do poznega 13. stoletja. Megído je padel okoli 1350, toda kmalu se je visoko kulturno kánaansko življenje v njem spet obnovilo in vztrajalo do okoli leta 1125. Šele slednje uničenje bi mogli pripisati Izraelcem.

Podoben podatek kot amarnska pisma dajejo stele **Setija I.** v Bet Šeánu. Seti je bil prvi faraon, ki je spet vzpostavil močno oblast po amarnskem obdobju. Iz prvega leta njegovega vladanja (1320/1319) je napis, ki pravi, da Bet Šeán in bližnja mesta napadajo tolpe »Apiru« z »jordanskih gora«. Torej imamo poročilo o vpadih nomadov iz časa proti koncu 14. stoletja. V splošnem se ta invazija pozna v upadanju blaginje. Dosedanji arheološki podatki govorijo v prid tezi, da so Izraelci vpadali v Palestino in se v njej naseljevali v več valovih in da niso vsi prihajali z vzhodne strani. To prihajanje bi se pričelo v amarnskem obdobju (14. st.), ob koncu 13. st. pa bi Izraelci že bili dovolj pomemben element v Kánaanu, da ga kot »ljudstvo Izrael« omenja napis na steli faraona **Merneptaha** (leta 1230 pr. Kr.) med poraženimi upornimi kánaanskimi mesti. Y. Aharoni meni, da bodo arheologi našli razločnejše dokaze za naseljevanje Izraelcev v tistih krajih, ki so bili do tedaj nenaseljeni, se pravi, stran od telov bronaste dobe. V začetku se namreč Izraelci niso mogli učinkovito spopadati z utrdami in oborožitvijo kánaanskih mest, naselili pa so se kljub temu v deželi (prim. Joz 17,14-18).

Treba je pripomniti, da lahko prav Merneptahovo stelo jemljemo za potrditev teze, da je

večina Izraelovih prednikov živela v Kánaanu že veliko pred 13. stoletjem. Potemtakem ne bi mogli govoriti niti o vojaški invaziji niti o mirni naselitvi večine Izraelcev.

8. ŽELEZNA DOBA I (1200 - 900 pr. Kr.)

Obema železnima dobama bi lahko rekli tudi »izraelski«, kakor ju imenuje Y. Aharoni. Če ohranimo tradicionalno ime, pa ne smemo pozabiti, da smo sedaj že v času, ki ga dokumentirajo vedno številčnejši pisni viri. Tudi SP poročila so vedno bližja dejanskemu dogajanju. Prva železna doba v Palestini (Ž I) pomeni čas od naselitve izraelskih rodov do vzpona kralja Davida.

Železo so začeli proizvajati Hetiti v Mali Aziji že v 14. stoletju, toda v Kánaanu je bilo še ob koncu tisočletja velika redkost. V grobovih so našli nekaj železnih nožev in nakita šele iz 11. st. pr. Kr. Splošno razširjena in uporabljana kovina pa je še vedno bron. Namesto dotedanje preluknjane igle za spenjanje oblačil pride sedaj v modo sponka (**fibula**). Letnica 1200 je nekako dogovorjena kot meja med bronasto in železno dobo tudi zaradi velikih zgodovinskih premikov v drugih pokrajinah vzhodnega Sredozemlja. Za Izrael je to doba sodnikov in prvega kralja Savla.

a) Naselja, stavbe in keramika Izraelcev.

Novejše arheološke najdbe odkrivajo vedno več naselij, ki jih je treba pripisati izraelskim rodovom in segajo s svojimi začetki precej pred leto 1200. To potrjuje domnevo, da se je »osvajanje« Kánaana izvršilo v več valovih in z več strani. Ni izključeno, da pritožbe o vdiranju Habiru v amarnskih pismih dejansko označujejo prve skupine Izraelcev v Kánaanu. Drugi val bi prišel sredi 13. stoletja, v času Ramzesa II. To bi bili tisti Izraelci, ki jih omenja Merneptah. Naselja, ki so jih odkrili v Galileji, v osrednjem hribovju in v Negevu, so bila v začetku brez obzidja. Keramika je po oblikah sicer podobna tisti iz PB, vendar je tehnično slabše izdelana, glina je slabo prečiščena in posode so neenakomerno žgane. Nekaj posebnega je negevsko keramika z ravnimi stenami posod. Taka je podoba v začetku, potem pa je mogoče opazovati hiter napredek. Izraelci so se marsičesa naučili od Kánaancev in tudi samostojno so razvijali svoje lončarstvo. Lonec za kuhanje ima v Negevu ročaje, drugod jih nima do konca Ž I. V 12. stoletju izginja kánaanski način okraševanja v dveh barvah. Vse bolj postaja skoraj edino okrasje izraelske keramike politura, v začetku ročna, pozneje (od 10. stoletja dalje) izdelana na vreteno. Zelo zgodaj je v njihovih naseljih opaziti tudi neizraelsko keramiko, kar kaže na trgovino.

Značilne stanovanjske zgradbe v hribovju imajo dvorišča in dva ali tri pokrite prostore. V Negevu so značilne hiše s štirimi sobami. Posebnost so oglati stebri, ki so podpirali leseno ostrešje. Kánaanci česa takega v svojih hišah niso imeli. V preddverju izraelskih hiš v hribih

je navadno v skalo vsekana cisterna, ki je zbirala deževnico z dvorišča in s strehe. V Negevu je taka značilna naselbina **Tel Masos**, kjer so našli tri plasti neutrjenega naselja, katerega zgodovina se je končala ob koncu Ž I. Drug primer je **Beeršéba**, ki je v poznejši fazi imela obzidje. Tu so našli tudi nekakšno svetišče. Predvsem pa vzbuja občudovanje vodnjak, ki so ga kopali na vrhu griča v živo skalo in je globok več kot 40 metrov. Naselbina Beeršéba je gotovo nastala šele ob naselitvi Izraelcev v 13. st., vendar je biblični pripovednik povezal ta vodnjak z Abrahamom in Izakom (prim. 1 Mz 21,25; 26,25). V 11. stoletju pa so izraelska naselja v Negevu že dobro utrjena zoper napadalce. Zaradi šibkosti egiptovske oblasti in zato, ker so se Izraelci naseljevali v doslej nenaseljenih krajih, v začetni dobi ni bilo veliko spopadov. Tako moremo razlagati odsotnost utrd. Pozneje pa so Izraelci začeli polagoma osvajati tudi kánaanska mesta. V Megídu se npr. kultura spremeni okrog leta 1125 pr. Kr. Do konca 12. stoletja so Izraelci zavzeli večino mest v notranjosti, ostala so predvsem mesta v obalni ravnini. Na mesta v osrednjem hribovju, ki so ostala v rokah Kánaancev, opozarja 1. poglavje knjige Sodniki.

Savlov domači kraj in verjetno tudi nekaka kraljevska prestolnica je bila **Gíbea** v Benjaminu, severno od nezavzetega Jeruzalema. **Tel el Ful**, pet kilometrov severno od Jeruzalema, je najbrž kraj Savlove Gíbee. V resnici je to bila vas, ki pa je v sredini imela nekakšno trdnjavo. Njen tloris je kvadrat s stranico 15 metrov. Zidovi so zelo močni, a surovo zidani. Nad to ogrado je morala biti velika lesena stavba. Celota močno spominja na izraelske trdnjave Ž I v Negevu.

b) Filistejci

V času sodnikov so Izraelci v Kánaanu dobili zagrizene sovražnike v Filistejcih. To je bilo eno od »pomorskih ljudstev«, o katerih poročajo egiptovski viri. Prvo ohranjeno pričevanje o Filistejcih je zapisano na reliefnem napisu Ramzesa III. iz okoli 1190 pr. Kr. Govori o pomorskih ljudstvih, češ da pritiskajo z otokov, kar pomeni Ciper in obalo Male Azije, vodijo pa jih Filistejci in Sikeli. Prihajali naj bi bili z bojnimi ladjami in z vojaško silo po kopnem od severa. Faraon se hvali, da jim je prizadejal uničujoč udarec. Kot kaže, je za nekaj časa res ustavil njihovo prodiranje. Vemo, da so pripadniki teh ljudstev tudi služili kot najemniki v egiptovski vojski. Kdaj so se naselili v obalni ravnini v Palestini, moremo sklepati po času, ko se je pojavila značilna filistejska keramika.

Ta lončenina je zelo enotna in se pojavi hkrati na celotnem področju, ki je znano kot filistejsko. Oblike so mikenske (ali »egejske«), vendar ne zadnja moda, kakršno najdemo kot uvoz v zadnjih plasteh PB. Razen značilnih oblik je posebnost filistejskih podob bela prevleka ter dvobarvno okrasje, običajno rdeče in črno. To so geometrijski okraski spiral, polkrogov, rombov in šahovnic, zelo splošen pa je motiv ptice, ki ima glavo obrnjeno nazaj, kakor bi s

kljunom segala med perje. V nasprotju z dosedanja teorijo je glede na starost te keramike mogoče reči, da so se Filistejci naselili na področju Gaze in sosednjih mest šele **sredi 12. stoletja** pr. Kr. Najbrž so prišli z ladjami in se najprej ustavili ob pristaniščih. Egiptovski viri tistega časa omenjajo na kánaanski obali poleg Filistejcev še Sikele in Šerdanu. Kaže, da so vsa tri pomorska ljudstva obvladovala obalo od Karmela na severu do Gaze na jugu. Očitno so bili najbolj številni Filistejci in ti so potem dali ime vsemu področju. Gaza, Aškelón in Ašdód so bila pomembna kánaanska mesta že v PB. Gat in Ekrón, ki z njimi sestavljata zvezo petih držav, ležita v Šéfeli. Ugotovili so, da so Ekrón osnovali Filistejci, medtem ko so druga štiri mesta zrasla na ruševinah iz PB. Arheologi so poleg Ekróna odkrili še več mest, ki so se začela s Filistejci. Značilna filistejska keramika pa ni ostala dolgo časa. V začetku 11. st. je popolnoma izginila. To pomeni, da so se Filistejci prilagodili splošni modi v novi domovini.

Po posodah, figuricah in drugi opremi svetišč v Ašdódu je mogoče soditi, da je bila prvotna religija Filistejcev egejska (»grška«), toda očitno so zelo hitro prevzeli češčenje kánaanskih bogov (npr. Dagona in Baalzebula). Tudi način pokopavanja kaže na egejski izvor Filistejcev. V njihove grobove vodijo stopnice in hodniki. Grob sam je pravokoten prostor z vdolbino v sredini tal. V teh grobovih so našli poleg značilnih filistejskih predmetov tudi nekatere, ki razodevajo egiptovski vpliv. Pozornost vzbujajo zlasti prstene krste s pokrovi, ki plastično ponazarjajo človekovo telo. Take krste so našli v Gazi in tudi v Bet Šeánu. To obliko so najbrž prinesli tisti Filistejci, ki so kot najemniki služili v egiptovski vojski.

Filistejci so v začetku imeli boljšo vojaško tehnologijo in politično organizacijo (federacijo) od Izraelcev. Vendar nam tudi svetopisemska besedila ne govore samo o sovražnosti med obema ljudstvomoma. Sodnik Samson ni le pobijal Filistejcev, temveč se je tudi ženil pri njih (prim. Sod 13 - 16). Filistejska keramika, ki so jo izkopali v Megídu 12. stoletja in v Bet Šemešu, ne pomeni nujno, da so ta dva kraja kdaj zavzeli Filistejci, bolj verjetno je kupljena od njih. Potem pa so se tako Izraelci kot Filistejci okrepili in hoteli razširiti svojo posest. Pravi spopad se je začel sredi 11. stoletja (prim. 1 Sam 13 - 31). Spočetka so bili Filistejci v premoči, Savel in Jonatan sta padla (prim. 1 Sam 31; 2 Sam 1,17-27), toda Izraelci so bili po številu močnejši. Ko so se politično povezali in v Davidu dobili tudi sposobnega voditelja, so se morali Filistejci umakniti in se držati v mejah svojega ozemlja ob morju. Ti boji so torej potekali približno v zadnjih petdesetih letih 11. stoletja. V krajih, ki so jih začasno zasedli Filistejci, ni najti filistejske keramike, ker je v tem času Filistejci že niso več izdelovali.

9. ŽELEZNA DOBA II

ŽELEZNA DOBA II A (1000 - 900 pr. Kr.)

V 10. stoletju pr. Kr. sta Egipt in Asirija še vedno politično slabotna, zato gre v Palestini zgodovina dalje brez njunih posegov. Davidu je uspelo združiti dvanajstere rodove okoli nove prestolnice Jeruzalema, ki ga je vzel Jebuséjcem. Nato je opravil s Filistejci, ki so imeli oblast nad Izraelom in razširil svojo oblast na sever skoraj do Evfrata. Ob morju je pustil Filistejce na njihovem ozkem ozemlju. V državni upravi in v javnih gradnjah je njegovo delo nadaljeval Salomon. Po dogajanju bogata in usodna doba pa ni zapustila temu primernih in jasnih materialnih sledov.

a) Keramika

Tu se najprej pokaže napredek v splošni blaginji. V tem stoletju so se razvile vse osnovne oblike posodja in so ostale bistveno enake v vsem monarhičnem obdobju. Izbira raznovrstnih tipov posode je velika, od najbolj običajnih kuhinjskih loncev in žar za skladiščenje do drobnih in elegantnih posodic za kozmetiko. Kvaliteta izdelave je sedaj dosegla visoko raven. Značilna je krvavordeča prevleka in na kolo zglajena površina. Množična proizvodnja jemlje tej keramiki nekaj tistega čara, ki ga je imela bolj posamezno izdelana v prejšnjih časih.

b) Jeruzalem

Z osvojitvijo jebusejske trdnjave na nevtralnem ozemlju med severnimi in južnimi rodovi (ok. 995 pr. Kr.) je David naredil pomemben korak pri združitvi izraelskih rodov (prim. 2 Sam 5,6-9). Za arheologe je ostalo zelo malo od tistega Jeruzalema. Morebitni dragoceni ostanki nekdanje slave pa so zakopani pod naseljem in pod nedotakljivimi svetišči in pokopališči.

Prvotno obzidje je bilo vsaj na vzhodni strani (proti Cedronu) razmeroma nizko v bregu, da je moglo zavarovati tudi studenec Gihon. K. Kenyon je ugotovila, da je bilo postavljeno okrog 1800 pr. Kr. Mesto je bilo v času Davidove osvojitve zelo majhno, saj ozka vzpetina med Cedronom in Tiropejsko dolino tudi ni nudila veliko prostora. Najprej so ga začeli širiti proti severu. Po najnovejših raziskavah se uveljavlja mnenje, da je bilo na konici pomola »spodnje mesto«, dalje proti severu je bila malo dvignjena in močno utrjena trdnjava (citadela) in upravno središče. To bi bilo »Davidovo mesto« v ožjem smislu ali Ofel, ki ga omenja Sveto pismo. Dalje proti severu je najbrž David postavil svojo »cedrovo palačo« in dodatno utrdbo »Miló«. In še naprej proti severu je bilo gumno, ki ga je David kupil kot prostor za oltar in bodoči tempelj (prim. 2 Sam 24, 18-25). Razen delov obzidja, dela utrdbe, vodnega rova od Gihona in nekaj v skalo vsekanih grobov arheologi niso mogli odkriti ničesar iz Davidovega ali Salomonovega Jeruzalema. Zidovi, ki so jih nekoč imeli za jebusejske in Davidove - stoje precej višje, skoraj pri vrhu griča -, so se izkazali kot del Nehemijevega obzidja iz 5. stoletja, ki so ga uporabljali še Hasmonejci. Od vseh palač in

svetišč, ki jih je v Jeruzalem dal postaviti Salomon, ni ostalo ničesar.

c) Obzidja in vrata

Na strateško pomembnih točkah sta tako David kot Salomon skrbela za močne utrdbe. Poleg masivnega obzidja se sedaj pojavi tudi **kazematno**. To je sestavljeno iz dveh vzporednih zidov, ki ju povezujejo prečne stene. Vmesne prostore so včasih zapolnili z manjvrednim gradivom, navadno pa so služili kot skladišča ali za stanovanje vojakom. Obzidje je potekalo okoli mesta v preprosti ali cikcak črti z mnogimi vogali in koti. Masivna obzidja v Megídu, Lahíšu in Beeršébi so bila po tri do štiri metre debela. Kazematno obzidje so v 10. st. imeli Hacór, Bet Šemeš, Debír (Tel Beit Mirsim), Arád idr. Povprečna debelina te votle naprave je bila od štiri do šest metrov. (V Bet Šemešu je bil zunanji zid širok 1,50 m, vmesni prostor tudi 1,50 m in notranji zid 1,10 m.) V 9. stoletju sta tudi Samarija in Beeršéba dobili kazematno obzidje. Ta način gradnje so Izraelci najbrž prevzeli od Hetitov iz severne Sirije, kjer so novohetitska kraljestva plačevala davek Davidu.

Značilnost tega časa so tudi mestna vrata. Podobna so si v **Gezerju**, **Megídu** in **Hacórju**. Tako imenovana **salomonska vrata** so v tlorisu nekakšne klešče, kjer se štirikrat zaporedoma ponovi širina vhoda, vmes pa so na vsaki strani trije prostori. To je kar mogočna stavba, ki je levo in desno povezana z obzidjem. Vmesni prostori niso bili namenjeni le stražarjem, temveč so v mirnem času bili primerni za sodišče, arhiv, in za ljudska zborovanja (prim. Prg 31,23). Dvodelna in tridelna vrata so bila znana že v PB, a tedaj še niso poznali teh vmesnih prostorov. Mogoče so vrata drugačnega tipa s posebno zapletenim dostopom, kakršna so odkopali v Danu in Beeršébi, iz Davidovega časa. Vrata v Gezerju, Megídu in Hacórju so enaka po načrtu in skoraj do centimetra tudi po merah. Toda medtem ko so gezerska in megidska vrata sezidana iz lepo obdelanih kamnov, so hacorska iz neobdelanega kamenja.

č) Gradbena umetnost

Sveto pismo navaja, da sta David in Salomon za postavitev svojih palač in templja v Jeruzalemu najela mojstre iz Fenikije (prim. 2 Sam 5,11; 2 Krn 2). Y. Aharoni pa meni, da bi bilo k temu podatku spet treba dodati vpliv Hetitov iz severne Sirije. Pri njih je najti dve značilnosti, ki sta sicer edinstveni v Palestini: zidanje pomembnih javnih zgradb s skrbno obdelanimi kamnitimi bloki in posebne vrste kapitéli, ki spominjajo na poznejše jonske kapitéle v grških stavbah.

Palače in druge javne zgradbe so zidali brez malte tako, da so kamnite kvadre še na mestu gladili, dokler se niso brezhibno prilegali. Zid so vezali s polaganjem blokov podolgem in počez. Značilne kapitéle z nakazano dvojno spiralo in vmesnim ornamentom so našli v Hacórju, Megídu, Samariji, Jeruzalemu in Ramát Rahel. Samarijo je kralj Omri zidal res šele v 9. stoletju, toda to samo dokazuje, da so se arhitektonske in druge posebnosti gradnje

ohranile več stoletij. Podobne kapitèle so našli tudi v severni Siriji, le da so bili tam leseni. Izvirnost je torej v tem, da so jih, skupaj s stebri, v Palestini, kjer je dovolj potrebnega materiala, začeli izdelovati iz kamna. Zelo verjetno je, da so skušali s to obliko po mezopotamskih vzorih ponazarjati palmo kot mitični motiv »drevesa življenja«. (V Egiptu so stebri s kapitéli pogosto narejeni kot posnemanje papirusa ali lotosa.) V arheološkem slovstvu te kapitèle imenujejo **proto-eolske** ali **proto-jonske**.

Vsaj nekatera mesta iz 10. stoletja dajejo vtis, da so jih gradili strogo po načrtu. Vzporedno z obzidjem poteka znotraj mesta nekaka krožna cesta. Med obzidjem in to cesto je gosto zazidano področje zasebnih hiš. Stene hiš na drugi strani ceste so tvorile nekakšno notranjo obrambno črto. Značilnost osrednjega dela so poleg stanovanjskih hiš in upravnih poslopij obširna **skladišča**.

Skladiščne stavbe so navadno podolgovate in znotraj razdeljene z dvema vrstama stebrov. Slednji so sezidani iz kamnov ali pa so to kamniti stebriči iz enega kosa. Ko je P. L. Guy v času izkopavanja chicaškega Orientalskega instituta v Megídu naletel na te štirioglate stebriče in v njih opazil na neki višini izvrtano luknjico mimo enega od štirih vogalov stebra, je takoj pomislil na konje, ki bi jih mogli tam privezovati. To tem laže, ker tudi Sveto pismo govori o Salomonovih vozovih in konjih (prim. 1 Kr 9,15-19). Toda tam Megído ni nikjer posebej označen kot postojanka konjenikov. Pač pa so omenjena tudi »mesta za skladišča«. Po odkritjih podobnih stavbnih kompleksov v drugih mestih iz tega časa, posebno v Beeršébi, ni več dvoma, da je šlo za skladišča. Ugotavljajo, da bi bilo med tistimi stebri za konje tudi premalo prostora. Kar zadeva luknjice v Megídu, so te morale služiti povezovanju kamnitega stebra z lesenim vrhnjim delom stavbe.

d) Tempelj in templji

Salomonovega templja ni mogoče iskati pod zemljo, ker je danes tam svet kraj muslimanov. Njegov načrt in mere imamo v 1 Kr 6 - 7. Moremo le primerjati te podatke z drugje izkopanimi ostanki svetišč. K. Kenyon je prepričana, da je bil Salomonov tempelj narejen po feničanskih načrtih. Toda edino pravo paralelo so izkopali v severni Siriji (Tel Tajinat). Po danih merah je to bila podolgovata stavba, dolga 35 in široka 10 metrov. Značilna je razdelitev na tri prostore. Oba stebra pred vhodom v stavbo, ki se v Bibliji imenujeta Jahin in Boaz (1 Kr 7,21), sta stala prosto, medtem ko podobni stebri v kánaanskih templjih nosijo streho nad preddverjem. Oprema je bila podobna tisti iz kánaanskih svetišč, a je pri Izraelcih imela drugačen pomen.

Izraelski arheologi so na Tel **Arádu** izkopali Jahvejevo svetišče iz Salomonovega časa. To je po arhitekturi bolj podobno najdenim kánaanskim svetiščem. Notranje svetišče je le malo dvignjena niša, v katero vodijo tri stopnice, sicer pa ni oddeljena od glavnega prostora.

Presenetljivo je, da se mere stavbe skladajo s tistimi, ki so dane za sveti šotor v puščavi (prim. 2 Mz 26,1-30). Možno je, da je bilo podobnih svetišč ob mejah države še več, a jih še niso odkrili. V Arádu se vidi, da so tempelj opustili ob koncu 7. stoletja, torej ob Jošijevi verski reformi.

e) Vodni sistemi

Dovolj močan izvir je bil odločilnega pomena za mestno naselbino v bronasti dobi. Šele proti koncu 2. tisočletja so iznašli primerno apneno malto, s katero so mogli zaščititi cisterne (kapnice), da niso puščale vode. Studenec zunaj obzidja pa je bil neuporaben za meščane v primeru obleganja. Zato so ga ali obzidali in s tem vključili v mestno področje ali pa so skušali do studenca speljati skrito pot iz notranjosti mesta. Omenili smo že globoki vodnjak v Beeršébi. Kadar gre za ugotavljanje starosti podzemnih kanalov ali hodnikov do studenca, ni tako lahko, kakor je to pri zidovih v mestu.

Strokovnjaki niso enotnega mnenja glede Warrenovega rova v Jeruzalemu. V zadnjem času je postalo jasno, da je to vsaj delno naravna kraška tvorba. Povezan je tudi z naravno votlino. Če bi mogli dokazati, da so ga usposobili za črpanje vode že Jebuséjci, bi bila teorija, da je ta rov služil Joabu pri osvojitvi jebuséjskega mesta, bolj trdna. Gre namreč za besedo *cinór* (2 Sam 5,8), ki bi mogla pomeniti ta vodni rov, ki je vodil od studenca v mesto.

Možno je, da je vodni sistem v **Megídu**, katerega začetek so nekoč postavljali v PB, prav iz 10. stoletja. Konstruktorji niso bili arheologi, a so vseeno kopali skozi arheološke plasti, preden so prišli do žive skale. V Megídu so arheologi naleteli na dva vodna sistema. Starejši je speljan poševno in je s kamnom obzidan podzemni hodnik, ki je vodil iz mesta do votline pri studencu pod jugozahodnim pobočjem tela. Ta sistem se očitno ni dobro izkazal. Novi je bil bistveno drugačen. Najprej so kopali navpično navzdol širok jašek. Vanj se spiralasto spuščajo v skalo vsekane stopnice. Ko so prišli nekako 35 metrov globoko, so začeli kopati vodoraven 63 metrov dolg predor skozi živo skalo do studenca, zunanji dostop do studenca pa so zazidali. V poznejšem obdobju so predor poglobili tako, da je voda sama tekla od studenca do navpičnega jaška. To delo kaže zavidljivo spretnost in vztrajnost. Ni prav jasno, kako so mogli pod zemljo pri sekanju predora ohraniti pravo smer. Današnji arheologi menijo, da je poševni hodnik iz Davidovega, navpični in vodoravni dostop do studenca pa iz Salomonovega časa. Zelo podoben sistem kakor megidski so izkopali v **Hacóru**, le da se tam za stopnicami navpičnega jaška pride do poševnega rova s stopnicami, ki pripeljejo do podtalnice. Podobne sisteme so odkrili tudi v Taanahu in Gezerju.

V splošnem bi mogli reči, da so kralji posvečali precej pozornosti ne le prestolnici, ampak tudi strateško pomembnim in obmejnim mestom. Vemo pa, da ljudstvo Salomonu ni zamerilo toliko njegovega poganskega češčenja kakor hude davke in tlako, s čimer je postavljaj in krasil svoja mesta (prim. 1 Kr 12,4).

ŽELEZNA DOBA II B (900 - 700 pr. Kr).

Nezadovoljstvo severnih rodov s Salomonovo notranjo politiko je torej pripravilo delitev kraljestva. Izračuni o letu Salomonove smrti so različni in segajo od 935 do 922 pr. Kr. V naslednjih stoletjih je vedno več pisnih pričevanj v Izraelu in pri sosedih. Tako je mogoče z večjo preciznostjo ugotavljati letnice v našem sistemu štetja. To je obdobje ločenih kraljestev: Juda in Izraela, asirskega osvajanja v Palestini, padca Izraela, tudi čas obdobja relativne blaginje in napredka in potem končne katastrofe, ki jo izvršijo Babilonci. Železo se v tem času že splošno uporablja in tako opravičuje ime dobe. Keramika se bistveno ne spreminja, toda tudi manjše spremembe pomagajo pri določanju datumov. Uvožena lončenina pa govori o trgovskih zvezah proti severu. Ob nekaterih zelo trdnih rezultatih in datumih, ki jih za to dobo nudi arheologija, je ostalo tudi precej spornih računov in podmen.

a) Pohod faraona Šišáka. - Biblija omenja, kako je v petem letu kralja Roboama, Salomonovega sina, prišel nad Jeruzalem faraon Šišák z vojsko in kako se je kralj odkupil z dragocenostmi iz templja in kraljeve palače (1 Kr 14,25-26). Tako po Šišákovem napisu na steni templja v Karnaku kot po arheoloških podatkih o rušenjih in požigih pa vidimo, da je Šišák opustošil vso Palestino. Jasno se vidi, da sta bili porušeni južni trdnjavi Ección Geber in Arád, nato Gezer, Debír (Tel Beit Mirsim), Bet Šemeš. Prodril je tudi v Gileád in opustošil Jezreél in Megído. Lahko si mislimo, da po tem udarcu Roboam ni več mogel računati na to, da bi si s silo podvrgel severne odpadnike. K sreči Egipčani niso imeli dovolj moči, da bi obdržali svojo oblast v Palestini. Obe kraljestvi sta bili zdaj v sporih zdaj spet živeli v prijateljstvu. Zdi se, da je bilo severno v splošnem močnejše in bogatejše. Bolj je bilo tudi odprto v svet, zlasti proti Fenikiji in Siriji.

b) Tirca in Samarija - Eden od vrhuncev materialne kulture je prav gotovo sredina 9. stoletja, čas vladanja Omrija in Ahába v Izraelu ter Asa in Jozafata v Judu. V boju za oblast je Omri porušil in požgal Tirco, ki je bila druga prestolnica severnega kraljestva (po Sihemu). V Tel el Fara, v vadiju istega imena, je R. de Vaux ugotovil plast tega rušenja iz ok. 885 pr. Kr. Našel je tudi zidove velike kraljevske palače nad ruševinami, ki pa nikoli ni bila dograjena. Celo obdelane kamnite kvadre, ki so bili pripravljene za novogradnjo, je mogoče videti na telu. Prehod na novo prestolnico (881 pr. Kr.) omenja Sveto pismo (1 Kr 16,23-24) in ga ugotavlja arheologija. Medtem ko je bila Tirca orientirana bolj proti vzhodu, leži Samarija na idealni točki osrednjega prehoda vzdolž pogorja in se odpira tudi proti zahodu. Ta položaj je strateško ugoden in ima tudi več poljedelskega zaledja. Omri je na vrhu griča napravil ploščad

za kraljevsko palačo in administrativne stavbe. Niže v bregu je bil prostor za stanovanjske zgradbe. Omrijev sin Aháb je nadaljeval očetovo stavbarsko dejavnost. Odlična zidava z obdelanimi kamnitimi bloki in najdeni ostanki proto-eolskih kapitéllov so mnoge arheologe vodili do sklepa, da je to moral zidati Salomon. Podobna tehnika v salomonskih plasteh Megída pa je z druge strani zapeljala nov rod arheologov, da so dejanske Salomonove stavbe v Megídu začeli pripisovati Ahábu. To pa je okroglih sto let razlike. Tako imenovani feničanski slog zidanja je bil pač navzoč več stoletij. Mogoče je, da so najdeni slonokoščeni reliefi iz časa Jerobeáma II. (786-746 pr. Kr.), ki je znan po svojem bogastvu. Tudi na te dragocenosti se najbrž nanašajo prerokove besede: »Poležavajo na slonokošččenih posteljah...« (Am 6,4). Znamenita najdba v Samariji so tudi ostraka (gr. *ostrakon* - črepinja) z napisi v hebrejskem jeziku.

Posebnemu delu mesta, ki se dviga nad druge četrti, pravijo arheologi "gornje mesto" ali akropola (gr. *akrópolis*). V Samariji so jo večkrat širili. Prvotni Omrijev zid okoli nje je bil bolj opora za ploščad kakor utrdba. Aháb pa je dal narediti že pravo obrambno obzidje posebej za akropolo. Po mnogih rušenjih in novih pozidavah meri sedanja ploščad akropole v Samariji 250 metrov po dolžini in 160 metrov v širino. Podobni akropoli poznamo tudi v Jeruzalemu in v Lahíšu.

c) Asirci v Palestini. - Hacór in Megído sta bila opustošena v istem času v 8. stoletju. Vse kaže, da gre za pohod asirskega kralja **Tiglat Pileserja**, ki si je leta 733/2 podvrigel velik del severnega kraljestva (po neuspeli sirsko-efrájmski vojni zoper Asirijo). Zavzel je tudi ozemlje ob morju in ustanovil tri nove asirske province: Gileád, Megído in Dor. Asirski mestni načrt se razlikuje od izraelskega po izraziti mreži pravokotno se križajočih ulic. V Hacórju je v tem času ostala samo trdnjava z vojaško posadko. Samarijo je 721 pr. Kr. zavzel **Sargon** in jo spremenil v središče nove asirske province. Zasedel je tudi Filistejo in premagal Egipčane.

Dvajset let pozneje se je strah vzbujajoča asirska sila spustila nad južno kraljestvo. Kralj **Ezekíja** (715 - 687/6 pr. Kr.), Ahazov sin, je bil eden uspešnejših kraljev v Jeruzalemu. V Svetem pismu se omenja njegovo prizadevanje za versko reformo in njegovo prijateljstvo s prerokom Izaijem. Znamenit je tudi po tem, da je dal zgraditi **siloamski vodni predor** v Jeruzalemu. Verjetno je bilo to delo del priprav na asirsko obleganje. V živo skalo vsekano rov je dolg 512,5 m in poteka pod nekdanjim jebusejskim Jeruzalemom. Od studenca Gihona do kopeli Síloa na zahodni strani vzpetine pade raven dna predora za 2,18 m. Ves predor ima iz neznanih razlogov obliko nepravilne črke S. Leta 1880 po Kr. so znotraj predora odkrili znameniti hebrejski napis. Asirski kralj **Sanheríb** se je približal Jeruzalemu leta 701 pr. Kr.

Sveto pismo opisuje njegov nenadni umik izpred mesta kot čudežno rešitev (prim. 2 Kr 18 - 19; Iz 36 - 37). Le mimogrede omenja, da je Sanherib prišel »nad vsa utrjena Judova mesta in jih osvojil« (Iz 36, 1). Posebno jasno se asirsko razdejanje vidi v Lahišu. Ugotovili so ga tudi v Bet Šemešu, Gíbei (Tel el Ful) in drugod. Reliefne upodobitve asirskega obleganja Lahíša so našli v Ninivah, tedanji asirski prestolnici. Tudi veliko upravno poslopje na lahíški akropoli so morali zgraditi Asirci. To dokazuje, da so se za dalj časa utrdili na meji med Filistejo in Judejo.

č) **Napisi in pisma.** - V Ž II je v Palestini najti veliko pisnih dokumentov. Od teh so seveda posebno zanimivi tisti, ki so pisani v hebrejščini, prvem biblijskem jeziku. **Kmečki koledar iz Gezerja**, napisan na glinasto ploščico, najbrž izvira še iz 10. stoletja. Besedilo je tako pomanjkljivo, da si iz njega ni mogoče ustvariti prave sodbe o hebrejskem jeziku v tistem času. Jezikovno in zgodovinsko je zanimiv napis na **steli moábskega kralja Meša** (ok. 835 pr. Kr.) iz Dibóna. (Slovenski prevod tega besedila je v Uvodu v Sveto pismo stare zaveze, Celje 1979, 656 sl., op. 55). **Siloamski napis** je bil vklesan na steni jeruzalemskega vodnega predora iz časa kralja Ezekíja. V lepi klasični hebrejščini govori o tem, kako so se kopači predora z ene in druge strani srečali in tako dovršili svoje delo (slov. prevod v Uvodu, str. 659, op. 81).

Posamezne hebrejske črke, ki označujejo števila, so ohranjene na utežeh iz tistega časa. Malo več povedo pečatni odtisi na ročajih skladiščnih žar, kakršne so našli skoraj v vseh znanih mestnih naseljih te dobe. Ti pečati navajajo imena lastnikov, toda najpogostejši napis je *lmlk*, kar pomeni »kraljeva last«. Domnevajo, da je ta pečat iz časa kralja Ezekíja. Drug primer so pečati iz gline (lat. *bulla*). Znani so tisti iz Lahíša in iz Jeruzalema. Ko so v požaru listine, na katerih so bile »bule«, zgorele, so pečati, sedaj žgana glina, ostali. V Jeruzalemu so v hiši nad Cedronom, ki je zgorela leta 587 ali 586, odkrili večje število teh pečatov, na katerih je 82 še čitljivih imen. Skoraj vsa so znana iz Biblije. Eno od njih je celo mogoče identificirati kot pisarja kralja Jojakima (609 - 598 pr. Kr.): »Gemarjá, Šafánov sin« (prim. Jer 36,10.12.25).

Pisanje na lončene črepinje je bilo v tem času splošno razširjeno. Najznamenitejša so samarijska, lahíška in aradska ostraka. Spremembe v kurzivni pisavi so po vsem južnem kraljestvu sočasne, kar kaže na enotno šolo in omogoča datiranje. **Samarijska ostraka** vsebinsko niso posebno zanimiva. To so potrdila o prejemu in naročila za olje, vino, ječmen ipd. Pripadajo obdobju Jerobeáma II. v 8. stoletju. Osvetljujejo torej tedanjo administracijo in so povrh še dokument hebrejskega jezika in pisave. Največ ostrak, okoli 200, so odkrili v

Arádu. Polovica od teh je hebrejskih, druga so aramejska iz perzijskega obdobja. Hebrejska so iz različnih časov železne dobe. Sodijo pa, da je pisanje postalo nekaj bolj vsakdanjega v 7. st. pr. Kr. Tudi v Arádu gre za spiske hrane z navedenimi količinami. Vse kaže, da so tu razdeljevali oskrbo za vojaške postojanke v Negevu. Med vojaki so omenjeni tudi »kitim«, kar pomeni Ciprčane ali Grke. Komandant utrdbe v Arádu je bil odgovoren za druge enote na tem področju. Sprejemal in izvrševal je naročila in ukaze iz Jeruzalema. Iz nekaterih pisem sklepamo, da so Negev že 595 pr. Kr. zavzeli Edómci.

Poglavje zase so **lahiška ostraka**. Zbirko dvajsetih pisem na črepinjah so našli v prostoru znotraj mestnih vrat pod debelo plastjo pepela, ki pomeni požar. Tu beremo o preroku, ki je šel v Egipt (prim. Jer 26,21) in pismo nekega vojaškega poveljnika, ki mu je ime Hošajahu. Ta poroča guvernerju Lahiša Jaušu in pravi, da tam, koder je on, vidijo le še »znamenja iz Lahiša, po vseh znamenjih, ki jih daje moj gospod, ker ne vidimo več znamenj iz Azéke«. V Jeremijevi knjigi sta omenjena ista dva kraja iz dni babilonskega obleganja in prodiranja proti Jeruzalemu (34,7). Gre torej za poslednje mesece obstoja Judovega kraljestva, ko je Azéka že padla in je Lahiš še čakal na prihod krutih osvajalcev.

ŽELEZNA DOBA II C (700 - 587 pr. Kr.)

S podatki o pisnih spomenikih smo že segli do konca tretjega dela Ž II. Pravzaprav tu govorimo le še o koncu Judovega kraljestva. Pod kraljem Jošijem ni bila le uresničena verska reforma, ampak se je država tudi gospodarsko okrepila. Jošiju je ob upadu asirske oblasti uspelo zavzeti obširna ozemlja do Galileje in do morja. Tako so arheologi odkopali Jošijevo utrdbo na megidskem telu (mesta ni bilo več) in celo Jošijevo trdnjavo blizu Ašdóda ob sredozemski obali. Rušenje in požiganje babilonske vojske je po vsem tem ozemlju pustila nedvoumne sledove. Porušena so bila vsa mesta in trdnjave v Šéfeli in v osrednjem hribovju. Izjema je bila le **Micpa** (Tel en Nasbe) in ta je po katastrofi postala sedež babilonskega guvernerja **Gedaljája**. Tudi na vzhodnem pobočju Jeruzalema so našli sledove razdejanja. Veliko mest se nikoli ni več dvignilo iz ruševin, druga pa so začela oživljati po več desetletjih. To je bil konec nekega sveta in nekega obdobja.

10. PERZIJSKA DOBA (587 - 330 pr. Kr.)

Pravzaprav bi morali reči babilonsko-perzijska doba, vendar čas babilonske oblasti v Palestini pričuje predvsem o razdejanju. Albright pravi temu obdobju »železna doba III«. Po ocenah je Judeja šele v 3. st. pr. Kr. bila spet tako gosto naseljena, kakor je bila pred babilonsko katastrofo. Z arheološke plati imamo za to dobo izredno malo podatkov.

Od novega templja, ki so ga v Jeruzalemu pozidali vrnjeni izgnanci v letih 520 - 515 pr. Kr., ni mogoče najti ničesar. Na vzhodnem pobočju Ofela so delno odkrili tisto žalostno razdejanje, o katerem pričuje Nehemija: »Ogledoval sem si jeruzalemsko obzidje, ki je bilo v razvalinah in njegova vrata požgana z ognjem. Potem sem šel dalje k Studenčnim vratom in h kraljevemu ribniku. Tam ni bilo mesta, kjer bi ga mogel prebroditi z živaljo« (Neh 2,13sl.). Ta poeksilski Jeruzalem je bil mnogo manjši kakor tisti izpred leta 587. Prav ob vrhnjem robu vzpetine med Cedronsko in Tiropejsko dolino so na vzhodni strani našli dele obzidja na zahodni pa mestna vrata. To je dal sezidati Nehemija (prim. Neh 2,6). To obzidje iz 5. in 4. stoletja je ohranjeno kot spodnji del makabejskega zidu iz 2. st. pr. Kr.

V Mezopotamiji in v Iranu so izkopali marsikaj, kar ima zvezo s svetopisemskim besedilom in življenjem Judov v tem času. V Babilonu so odkrili Nebukadnezarjevo palačo in tempelj boginje Ištar, v Iranu pa mesti Suze in Perzepolis, ki nudita podatke o ureditvi perzijske države pod Kirom in Darejem.

Okoli leta 500 pr. Kr. se pojavi **kovan denar**. V Palestini so poleg perzijskega in grškega denarja imeli tudi poseben judovski denar. Veliki duhovnik je imel dovoljenje od perzijskega kralja za kovanje denarja. Napisi na kovancih so ali hebrejski (*Jehud*) ali aramejski (*Juda*). Podobne napise so našli tudi na ročajih velikih skladiščnih vrčev. Tako grški denar kot grška, jonska in atiška, keramika dokazujeta naraščanje grškega vpliva v perzijskem obdobju. Na živahne trgovske zveze z južno Arabijo kažejo uvoženi prenosni oltarčki za zažiganje kadila. Narejeni so iz kamna, imajo štiri kratke noge in stene okrašene z vrezanimi ornamentami in figurami.

11. GRŠKO-RIMSKA DOBA (330 - 4 pr. Kr.)

Kot je bilo že rečeno, se rimska doba v Palestini leta 4. pr. Kr. še ne konča. To je leto smrti kralja Heroda Velikega. Ta pa je že povezan z zgodovino Jezusovega življenja (prim. Mt 2,1), torej tudi z Novo zavezo. Iz teh stoletij mnoge stavbe in spomeniki še stojijo. Vendar je tudi tu potrebno izkopavanje in natančno preučevanje plasti, da moremo odkriti njihovo pravo identiteto in zgodovinsko vlogo. Denar sedaj pomembno prispeva k določanju starosti

arheoloških plasti in osvetlitvi političnih položajev takega kraja, a tudi keramika ima še vedno vrednost »ure«. Predvsem pa imamo iz te dobe že množstvo napisov in rokopisov, ki v povezavi z bibličnimi besedili pojasnjujejo politične in kulturne razmere v Palestini.

a) Maréša - Iz časa vladanja grških Ptolemejcev iz Egipta (323-200) se najpomembnejša arheološka najdba v Palestini grobovi pri Maréši (Marisa, Sandahana). To je kraj v Šéfeli, na krednatem področju 30 kilometrov vzhodno od Aškelóna. V tem času je to bil že del Idumeje. Kraj se večkrat omenja v Svetem pismu (prim. Joz 15, 44; 1 Krn 2,42; 2 Krn 14,8-9). Vse kaže, da se je že v perzijski dobi tu naselila skupnost **Sidóncev**, ki so seveda Semiti. Tu so našli številne primerke grške keramike, zlasti z Rodosa, in veliko grških napisov. Med kovanci so tudi hasmonejski, kar potrjuje, da je judovska država v 2. stoletju zavzela tudi to mesto.

Mesto je imelo majhno gornje mesto (akropolo) in veliko (32,4 ha) spodnje mesto. Od bivališč so se ohranile votline, ki so jih ljudje vsekali pod svojimi hišami. Domnevajo, da je v času Aleksandra Vélikega tu živelo med 6000 in 10000 ljudi. Ohranjene votline (kakih 2000), ki so jih izkopali v razmeroma mehko pobočja, so služile raznim namenom. Tu so bila skladišča, rezervoarji za vodo, stiskalnice za grozdje in za olive, mnoge jame pa so bile grobnice. Presenetljivo je dejstvo, da so v številnih votlinah gojili golobe; odkritih je bilo 85 velikanskih podzemnih golobnjakov. V ptolemejskem obdobju (3. st.) je bila Mareša največji proizvajalec olivnega olja za Egipt. Več grobnic s številnimi manjšimi prostori, je bilo poslikanih. Največja je dolga 22 in široka 17,5 metra. Skozi vhod in vstopni hodnik se pride v osrednji prostor. Na obeh straneh so v stenah vsekane niše, kamor so polagali mrliče. Enake niše so tudi v stranskih prostorih. Stenska slikarija, zaradi katere je ta grob posebno zaslovel, predstavljajo lovce in vrsto najrazličnejših živali. V napisih so našli semitska in grška imena. Z ozirom na sorodniške povezave je mogoče ugotavljati hiter proces helenizacije v Maréši. Vsebina razmeroma dolgega napisa (tri dolge vrste vzdolž stene) v grščini še ni prav pojasnjena: ali gre za pesniški pogovor med moškim in žensko ali pa je to moževno pismo ljubljene umrli ženi.

Za obdobje Selevkidov v Palestini je zanimiv mavzolej rodbine Tobijevcev v osrednji Transjordaniji. Ime **Tobija** najbrž v osebi amónskega ustanovitelja te rodbine odkriva osebo, ki je nekako 200 let poprej povzročala težave judovskemu reformatorju in graditelju jeruzalemskega obzidja Nehemiju (prim. Neh 2,19; 3,35; 4,1).

b) Bet Cur in Makabejci - Za čas judovskega upora zoper Selevkide (od leta 165 pr. Kr. dalje) je nadvse pomembno mesto in trdnjava Bet Cur. Leži ob cesti med Jeruzalemom in

Hebrónom, 30 kilometrov južno od Jeruzalema in 6 kilometrov severno od Hebróna. Omenja ga že Józuetova knjiga (15,58). Obe knjigi Makabejcev pogosto navajata ime tega kraja, saj je bil Bet Cur strateško zelo pomemben, zdaj kot trdnjava zoper Makabejce, zdaj kot makabejska utrdba zoper vojsko grških oblastnikov iz Sirije (prim. 1 Mkb 4, 29.61; 6, 7.26 itd.). Med najdbami preseneča množica kopalnih kadi in cevi iz časa kralja Antioha IV. Epifana. V tem času in potem še v času Hasmonejca Janeza Hirkana (134-104 pr. Kr.) je mesto cvetelo. Izkopanine so odkrile tržnico, gostišče, mesnico, cisterne itd. Našli so 9 grških, 56 ptolemejskih, 180 selevkidskih in 20 hasmonejskih kovancev. Tudi v Bet Curu so našli vinske vrče z vtisnjenimi pečati na ročajih, ki povedo, da so bili vrči in vino v njih z Rodosa. Po letu 100 pr. Kr. je mesto izgubilo svoj pomen kot obmejna trdnjava in je zato hitro propadlo.

c) Petra in Nabatejci - Tudi v Transjordaniji imamo zanimive spomenike iz tega časa. Nabatejci so bili od severnih arabskih rodov najbolj civilizirani. To dokazujejo tudi dela njihovih rok. Svojo prestolnico Petro (mogoče nekoč edómska Sela; prim. 2 Kr 14,7) so začeli graditi v 4. st. pr. Kr. Njihovo kraljestvo se je potem raztegnilo proti severu še naprej od Damaska (prim. 2 Kor 11,32). Na višku moči, sredi 1. st. pr. Kr., so bili Nabatejci že zelo helenizirani. Do Petre vodi dva kilometra dolg kanjon, ki ni nikjer širši od deset metrov, stene na desni in levi pa dosegajo tudi po 100 metrov višine. V kotlu med strmimi stenami iz rdečega nubijskega peščenca se skriva tudi celotno mesto. Ostanke hiš in svetišč pa ne pritegnejo pogleda tako zelo kakor v živo skalo vsekane številne grobnice s pročelji v raznovrstnih slogih in mešanicah slogov. Mnoge posnemajo grški slog. Nekatera pročelja so tudi 30 metrov visoka. Najlepši in najmogočnejši so mavzoleji iz časa vladanja kralja Areta IV. (9 pr. Kr. - 40 po Kr.).

Nič manj kot mogočne stavbe pa vzbujajo občudovanje nabatejska keramika. Stene posod so tanke kakor jajčna lupina in izredno lepo poslikane v rdeči barvi. Da je bila ta lončenina priljubljena, dokazuje tudi njena razširjenost po Bližnjem Vzhodu.

č) Herod Veliki - stavbenik - Idumejec Herod je pod Rimljani vladal v Palestini od 37 do 4. pr. Kr. Njegova žena Kypros je bila po rodu Nabatejka. Ljubil je grško kulturo in imel velik smisel za velike gradnje. Od **templja**, ki ga je dal postaviti v Jeruzalemu, je ostal viden le del podpornega zidu za ploščad in prostor s stebri pod južnim delom ploščadi. Za njegove stavbe so značilni veliki, lepo obdelani kvadri iz izbranega apnenca. Dajo nam misliti na to, kako je Jezus skupaj z apostoli občudoval celotni kompleks stavb in stebrišč in napovedoval uničenje (prim. Mr 13,1-2). Izkopali so tudi tlakovano cesto iz Herodovega časa, ki teče vzdolž zahodnega podpornega zidu. Tam je mogoče sedaj občudovati bloke, ki so jih rimski vojaki

leta 70 po Kr. zvalili s ploščadi v globino. Od templja na ploščadi so našli eno celo in del druge plošče, na katerih je grški napis, ki poganom prepoveduje vstop na ožje področje templja.

Kraljevsko palačo je Herod dal zgraditi na zahodnem griču, južno od sedanjih Jafskih vrat. Zadnja leta tam veliko kopljejo in skušajo ugotoviti, koliko se najdbe skladajo z opisi Jožefa Flavija. V tej palači je najbrž bival Pilat med prazniki in tu sodil Jezusa. Sicer je Herod dal postaviti tudi **Cezarejo ob morju**, kjer so rimski prokuratorji pozneje imeli svojo rezidenco. Tam so leta 1961 po Kr. odkrili ploščo z vsekanim Pilatovim in Tiberijevim imenom. Najbolje ohranjena Herodova stavba je »sveta ograda« v **Hebrónu**. Tam še danes muslimani in Judje častijo grobove izraelskih očakov in njihovih žena. Po izročilu je na tem mestu votlina Mahpéla (prim. 1 Mz 23,17-20). Pravokotna stavba brez strehe se dviga še danes sredi Hebróna v vsej višini. Dolga je 59 in široka 34 metrov. Dolžina in višina največjega izmed kamnitih blokov sta 7,5 in 1,4 metra. Tudi notranji tlak je iz Herodovega časa. Zaradi verskega pomena kraja je vsako izkopavanje na žalost onemogočeno.

Naj omenimo še vrsto palač in trdnjav, ki jih je dal postaviti Herod Véliki: **Masada**, **Maheront**, kompleks palač v **Jerihi** in poleg številnih drugih še **Herodion**, kjer je po pričevanju Jožefa Flavija Herodov grob, pa ga še niso našli. Po vsej verjetnosti so veličastni grobovi v Cedronski dolini nasproti južnemu delu tempeljske ploščadi tudi izklesani v Herodovem času. Medtem ko so pravi grobovi v kamniti breg vsekani prostori, turisti navadno vidijo le lepo oblikovane grobne spomenike, ki stojijo pred njimi. Imena kot Absalomov grob in Zaharijev grob so nastala v izročilu in so brez osnove.

Že iz zadnjih desetletij obstoja Herodovega templja, torej iz časa po Herodovi smrti, izvirajo nekateri drugi jeruzalemski grobovi. To velja o grobnici kraljice Helene iz Adiabene, ki ga je l. 1851 odkril F. de Saulcy in ga razglasil za »grobove Judovih kraljev«. Na mnogih krajih okoli Jeruzalema, tudi na pobočju Oljske gore, so odkrili veliko število judovskih grobov iz rimske dobe. Posebnost so iz apnenca narejeni in okrašeni osuariji z napisi v aramejščini in grščini.

d) Kumran in mrtvomorski rokopisi - Razlikovati je treba arheološke najdbe in spoznanja v ožjem smislu od sporočila in pomena, ki ga imajo rokopisi kumranske okolice. Ti so vsekakor v zvezi z zidovi in artefakti v naselbini in po svoje pojasnjujejo te najdbe.

Začelo se je z rokopisi, ki jih je slučajno našel beduinski pastir Mohamed ed Dib jeseni leta 1947 v neki skalnati votlini blizu severozahodne obale Mrtvega morja. Šele dve leti kasneje

so arheologi mogli začeti z delom v tisti votlini. (Danes nosijo rokopisi, najdeni v tej votlini oznako IQ.) Leta 1948 je po že sicer razburkanem obdobju v Palestini izbruhnil vojaški spopad med Arabci in Izraelci. Od leta 1951 do 1956 so arheologi pod vodstvom G. L. Hardinga in R. de Vauxa izkopali v glavnem vse, kar je bilo mogoče odkriti v naselju **Hirbet Kumran**. Kraj je bil znan kot ruševine, a se do tedaj ni zdel zanimiv. Leži nekako 12 kilometrov južno od Jerihe in nekaj več kot en kilometer zahodno od Mrtvega morja. Vzporedno s tem izkopavanjem so sistematično pregledovali okolico, zlasti številne votline. V votlinah so našli ne le nove dragocene rokopise, temveč tudi sledove človeških bivališč. Število votlin, v katerih so bili najdeni rokopisi, je naraslo na enajst.

Hirbet Kumran je najbrž naselje, ki je omenjeno v Józuetovi knjigi kot Ir Melah (= Solno mesto) (15,62). Kompleks stavb, ki ga je mogoče rekonstruirati, izvira iz 2. in 1. st. pr. Kr. Obsega približno 100 metrov dolgo in 80 metrov široko površino na lapornati planoti severno od Vadi Kumrana. Tu imamo širok stolp, osrednje dvorišče, veliko dvorano za zborovanje, ki je bila hkrati tudi za jedilnico, kuhinjo in shrambo, kjer so našli velike količine posodja, razne delavnice, zlasti popolno lončarsko delavnico z dvema pečema za žganje glinaste posode, skladiščne prostore itd. Posebno zanimanje je zbudil podolgovat prostor z ostanki miz in pisarskih potrebščin (dva črnilnika). Tu so po de Vauxovem mnenju morali nastajati rokopisi, zato so dali temu prostoru ime skriptorij. Stanovanjskih prostorov skoraj ni. Vodni sistem je zelo razvejan. Odkrili so osem cistern in dve kopeli. Z lesene ploščadi, ki so jo na ostanke stolpa postavili za obiskovalce, se lepo vidi, kje je potekal kanal, po katerem je pritekala voda v naselbino. V vadiju so namreč nekdanji prebivalci zgradili jez, da so po predoru speljali vodo v ta kanal. Tako so zbrali kar največ deževnice, saj tu ne pade mnogo dežja. V zvezi s kuhinjo in obednico so našli na poseben način skrbno spravljene kosti ovac, koz in goveda. To daje misliti na kakšne obredne obede. Tudi izredna skrb za vodo in kopeli napeljuje k predstavi o obrednem očiščevanju.

Vzhodno od tega stavbnega kompleksa se razprostira pokopališče z okoli 1100 posamičnimi grobovi. Vsi so v ravnih vrstah in uravnani v črti sever-jug. Tudi to kaže na neke vrste versko skupnost s strumno disciplino. Skoraj v vseh izkopanih grobovih so bili pokopani možje. Le v očitno dodanem in neurejenem delu pokopališča so odkrili tudi okostja žensk in otrok.

Jasno je, da so člani »redovne« skupnosti ali sekte živeli v šotorih in votlinah v okolici in prihajali v to naselje delat, zborovat, jest. Po oceni je tu živelo največ okoli 200 ljudi. Na področju južno od vadija so odkrili sledove drugih zidov in zlasti pri studencu **Ain Feška**, tri

kilometre južno od Hirbet Kumrana, naprave, ki govorijo o nekdanjem kmetovanju. Keramika in denar dokazujeta, da je vse to bilo delo iste skupnosti. Isto velja za stanovanja v votlinah. Tudi vrči, v katerih so bili spravljeni rokopisi, so narejeni v lončarski delavnici v Hirbert Kumranu.

Po najdenih novcih, keramiki in slogu drugih izdelkov so ugotovili, da se je kumranska skupnost tu naselila v drugi polovici 2. st. pr. Kr. Leta 31 pr. Kr. je naselbino prizadel hud potres in še požar. Sledove potresa je mogoče lepo videti. Potem je bil kraj zapuščen skoraj do konca stoletja. Po vrnitvi iste (podobne?) skupnosti nam denar kaže, da je konec življenja te puščavniške družbe leta 68 po Kr., med judovsko-rimsko vojno. Ob tej priliki so morali skriti zaklade svoje knjižnice po votlinah. Nato so tu še opazni sledovi rimske vojaške posadke in zatočišča upornikov iz časa drugega judovskega upora (132 - 135 po Kr.).

Te najdbe, pisanje Jožefa Flavija, Filona in Plinija St., pa tudi več besedil v najdenih rokopisih, vse to govori v prid domnevi, da so tu živeli pripadniki judovske verske stranke **esenov**. Razšli so se z jeruzalemsko duhovščino in so živeli po svoje. Pričakovali so mesija. Svojega voditelja so imenovali »učitelj pravičnosti«.

Votline v okolici so mnoge naravne, izdolbene v apnenčaste stene gorovja, nekatere pa so izkopali ljudje v lapornata pobočja ob vadiju. Med slednje spada tudi četrta votlina (4Q), v kateri so našli dragocene rokopise in jo največkrat fotografirajo. Nekatere od teh umetnih votlin so v zadnjih desetletjih zaradi erozije izginile. Ugotovili so, da so rokopisi na papirusu in na pergamentu nastajali največ v 2. in 1. st. pr. Kr. Nekateri so morda tudi iz 3. stoletja. Seveda se je ohranil le majhen del bogate knjižnice. Od mnogih rokopisnih zvitkov so se ohranili le drobci besedila. Treba je vedeti, da so rokopisi po vsebini

1. svetopisemske knjige,
2. komentarji k svetopisemskim knjigam,
3. starozavezni apokrifi in
4. posebni spisi skupnosti, ki je vse te zvitke uporabljala in hranila.

Vsaj po odlomkih so zastopane vse knjige hebrejske Stare zaveze razen Esterine knjige. Najdenih je tudi nekaj devterokanoničnih knjig v hebrejskem in aramejskem jeziku. Med spisi »samostanske« skupnosti sta posebno znameniti Pravilo skupnosti in Knjiga o boju sinov teme s sinovi luči. Ti spisi in svetopisemski komentarji omogočajo vpogled v posebno ideologijo te nenavadne družbe in njena eshatološka pričakovanja.

Pomen rokopisov je izreden. Za Staro zavezo so to najstarejši obstoječi rokopisi, saj smo dotlej poznali le srednjeveške hebrejske rokopise (10. in 11. st.) V primerjavi s temi nudijo

kumranski teksti nekatere zanimive inačice, gledano v celoti pa potrjujejo natančnost poznejših prepisov.

Za Novo zavezo so pomembnejši komentarji in spisi skupnosti. Marsikaj v teh spisih zveni podobno besedam evangelijev in Pavlovi govoric. Zato so nekateri ob prvih objavah teh besedil menili, da so našli dokaz za neizvirnost krščanstva. Bolj trezno primerjanje pa pokaže tudi bistvene razlike. Med drugim »kumranci« učijo tudi sovrašтво do sovražnikov in njihovo vsakodnevno umivanje ni isto kakor enkratni krst. Tisto pa, kar je skupnega, samo dokazuje, da novozavezni spisi niso nastajali v praznini, temveč tudi na osnovi bogatega judovskega izročila in s pomočjo tiste razlage Stare zaveze, ki so jo Judje tedaj gojili. Če Nova zaveza govori o farizejih in saducejih, esenov pa nikoli ne omeni, s tem še ni rečeno, da ni v tem ali onem pogledu črpala tudi iz njihove misli. Predvsem pa so se novozavezni pisatelji mogli posluževati načina izražanja in simbolike, ki je podobna kumranski, ne da bi s tem tudi prepisovali ideje in načela. Mogoče je imel Janez Krstnik, o katerem je rečeno, da je živel v puščavi (prim. Mr 1,4; Mt 3,1) kako zvezo s kumranskimi asketi. Vse pisanje o vplivih »kumrancev« ali o simpatijah novozaveznih oseb do te skupnosti je bolj ugibanje kakor kaj drugega.

Razen rokopisov iz enajstih votlin v neposredni bližini Hirbet Kumrana, ki so najštevilnejši in najbolj dragoceni, so odkrili rokopise iz istega časa ali malo mlajše še v Vadi Murabaatu, Hirbet Mirdu, Nahal Heverju, En Gediju in Ain Guveirju. Ker so vsa ta najdišča ob zahodni obali Mrtvega morja, večkrat srečamo izraz **mrtvomorski rokopisi** ali včasih **rokopisi iz Judejske puščave**.

12. NOVOZAVEZNI ČAS (4 pr. Kr. - 100 po Kr.)

»Junaki« iz Nove zaveze niso ne kralji ne vojskovodje, da bi za seboj puščali ali razvaline ali spomenike. Mlade krščanske občine v Palestini so sicer verjetno posvečale pozornost temu ali onemu kraju, ki je bil v zvezi z Jezusovim življenjem, niso pa imeli ne smisla ne možnosti, da bi te kraje zaznamovali za arheologe naših časov. V zanimanju romarjev v Konstantinovem, bizantinskem in križarskem obdobju je bilo več želje po molitvi na svetih krajih, kot pa kritično ugotavljanje identitete krajev in prostorov. Tako imamo danes po več krajev v Palestini za isti novozavezni kraj. Posamezne krščanske Cerkve in posamezne redovne skupnosti pa zastavljajo svojo avtoriteto vsaka za pristnost **svojega svetega kraja**.

Tukaj že veliko pomeni dejstvo, da imamo samo en Jeruzalem, en Nazaret in en Betlehem. Ko pa npr. hočemo raziskovati, kje v Jeruzalemu je bila Kajfova palača, kje dvorana zadnje večerje, kje Kalvarija in kje Božji grob, naletimo na nasprotujoča si izročila. R. North pravi, naj bomo kristjani veseli, da vsaj o tem ni dvoma, kje je stal tempelj, v katerem je Jezus učil. Krščanske cerkve, tudi konstantinski baziliki v Betlehemu in Jeruzalemu, nudijo le posreden dokaz, namreč dokaz o izročilu, ki je bilo živo v 4., 5., 6., ali 12. st. po Kr. Neredko se zgodi, da pod temelji stare cerkve izkopljejo ostanek še starejšega krščanskega svetišča, redko pa arheologi zadenejo na kaj otipljivega iz 1. stoletja. Seveda so cerkve na tako imenovanih svetih krajih častitljive že zaradi tisočletne pobožnosti vernikov, četudi je v kakem primeru precej jasno, da gre za zmotno identifikacijo kraja.

a) Jeruzalem - Razen že opisanih ostankov Herodovega templja so arheologi izkopali še marsikaj v zvezi z Novo zavezo. Lep primer izkopavanja in predstavitve je kopel **Betésda** (prim. Jn 5) zraven cerkve sv. Ane severno od templja. Razdeljena je v dva dela. Mogoče je celo videti, kje je stalo »pet pokritih stebrišč« (v. 2).

Mnogi so dvomili o točnosti izročila glede mesta **Kalvarije** in Jezusovega **groba** ter skušali najti kraje, ki bi se po njihovem mnenju bolje skladali s skupnimi podatki iz evangelijev. Danes je popolnoma odpadel ugovor, da je bil tradicionalni kraj v današnji cerkvi Božjega groba v Jezusovem času znotraj mestnega obzidja. To bi nasprotovalo tako judovskim predpisom kot evangelijskim poročilom (prim. Jn 19,20.41-42). Arheološka izkopavanja dokazujejo, da je bilo mesto sedanje cerkve v Jezusovem času zunaj obzidja. To spričujejo predvsem nedavno izkopani judovski grobovi pod cerkvijo, ki jih ne bi bilo, če bi bilo to zemljišče v tistem času znotraj obzidja. Ugotovili so, da je bil v okolici Kalvarije nekoč kamnolom. Zato je toliko lažje misliti, da so skali, ki je štrlela iz okolice, zaradi posebne oblike rekli »lobanja« (prim. Mr 15,22). R. E. Brown piše: »Arheologija ne more potrditi resničnosti kraja Jezusove smrti in pokopa, toda trditev, da je arheologija dokazala, da cerkev Božjega groba ni pravi kraj, lahko sedaj odpade.«

b) Emavsi Kraj prikazovanja vstalega Jezusa dvema učencema na večer po vstajenju omenja samo Luka (24,13). P. Vincent je skušal dokazati, da je pravi Emavs bil **Nikopolis** iz bizantinske dobe, kjer je Vincent izkopal impozantne ostanke več zaporednih cerkva. Ta kraj leži kakih 30 kilometrov zahodno od Jeruzalema, nedaleč od ceste proti Tel Avivu. V bližini leži trapistični samostan Latrun. Arabsko ime kraja **Amvas** in tisti novozavezni rokopisi, ki za Emavs navajajo razdaljo 160 stadijev (tečajev) od Jeruzalema namesto 60, potrjujejo Vincentovo tezo. Vendar je bolj izpričana in bolj verjetna krajša razdalja, ki znaša nekako 12 kilometrov. To pa se sklada z lego kraja **Kubejbe**. Tudi izkopavanja pod cerkvijo govorijo o

zelo starodavnem izročilu. Kar zadeva razdaljo, bi bil primeren tudi tretji tekmeč za čast Emavs **Abu Goš**. Tu stoji častitljiva križarska cerkev z vodnjakom v kripti, toda tamkajšnje izročilo zanesljivo ne sega pred 12. stoletje.

c) Nazaret - Tu je vse polno spominov na Jezusa, Marijo in Jožefa. »Marijina hiša« in »Jožefova hiša« sta votlini. Arheologi so dognali vsaj to, da Nazarečani 1. st. po Kr. niso živeli v skalnih votlinah, pač pa so votline res iz tistega časa. To so bile kleti in shrambe, povezane z zidanimi hišami, ki se seveda niso ohranile. P. Baggati je tu izkopaval leta 1955, ko so začeli pripravljati zidavo nove bazilike oznanjenja. Pod temelji bizantinske cerkve iz 5. stoletja je odkril starejšo cerkev, ki pa po svojih merah spominja na sinagogo, kakršne so bile značilne za Galilejo v prvih stoletjih krščanske vere. Pater domneva, da so **judeokristjani**, najbrž ista skupnost, ki jo stari spisi imenujejo tudi »nazarejci«, tu že v prvih stoletjih častili Jezusa in Marijo. Tu je našel najstarejši znan napis v čast Materi Božji. Je v grškem jeziku in pomeni »zdrava (veseli se) Marija« (XE ΜΑΡΙΑ). Drug pobožen napis se obrača na Jezusa, Božjega Sina. Vse te najdbe dokazujejo, da so na tem mestu v mestu Jezusove mladosti že zelo zgodaj častili Jezusa in Marijo. To odkritje je izrednega pomena, vendar ne dokazuje, da je prav to kraj oznanjenja oz. Marijina hiša.

č) Kafarnáum - Frančiškanska Kustodija je leta 1894 kupila lep kos zemlje na severni obali Genezareškega jezera, kjer so na tleh ležali vse vprek razni obdelani kamni. Kraj je bil znan pod imenom **Tel Hum**. Najprej so izkopali ostanke čudovito lepe in mogočne **sinagoge** in jo nato delno spet postavili pokonci. Ta shodnica je krščanske romarje spominjala na Jezusov evharistični govor (prim. Jn 6) in je najbrž pripomogla, da se je uveljavilo prepričanje, da je tu nekoč stal evangeljski Kafarnáum. Po preučevanju arhitekture so strokovnjaki ugotovili, da ta sinagoga ne more biti »stotnikova shodnica« iz 1. st. po Kr. (prim. Lk 7,5), ker je veliko mlajša. Najnovejše sodbe pravijo, da je bila postavljena v 4. st. Šele leta 1980 sta patra V. Corbo in S. Loffreda odkrila pod to sinagogo ostanke starejše, ki sta jo tudi s pomočjo keramike mogla datirati v 1. stoletje. To bi torej mogla biti shodnica, v kateri je Jezus učil in ozdravljajal.

Toda izkopavali so tudi v prostoru med sinagogo in jezersko obalo in odkrili lepo urejeno ribiško vas iz Jezusovega časa. Hiše - nekateri zidovi se dvigajo še en meter visoko - so zelo preproste, zidane iz neobdelanih bazaltnih kamnov. Romarica Egeria iz 4. stoletja poroča, da je v Kafarnáumu videla **Petrovo hišo**, ki je postala cerkev, ne da bi se na zunaj spremenila. Brezimni romar iz Piacenze (l. 570) pa piše, da »je Petrova hiša zdaj bazilika«. Corbo in Loffreda sta najprej sredi tega dela naselja odkrila spodnji del osmerokotne bizantinske

cerkve. Potem sta kopala v sredini te cerkve še globlje in res odkrila prvotno stanovanjsko hišo, ki je bila pozneje predelana in stene okrepljene. Ta lokacija Petrove hiše se lepo sklada tudi z bližino sinagoge, saj Marko pravi: »Ko so prišli iz shodnice, so se z Jakobom in Janezom takoj napotili v Simonovo in Andrejevo hišo« (1,29; prim. Lk 4,38). Na izpraskanih napisih v raznih jezikih so našli tudi Jezusovo in Petrovo ime.

Tako glede sinagoge kot v zvezi s Petrovo hišo ostaja še vedno vprašanja. Eno od teh velja tudi za Nazaret: Kdo so bili judeokristjani in kako so izginili? Tako tudi novozavezna arheologija, kakor vsaka, spravlja na dan poleg dokazov tudi nova vprašanja.

V začetku leta 1986 so pri kibucu Ginosar na severnem obrežju Genezareškega jezera, ko je gladina jezera zelo upadla, v blatu našli čoln. Z veliko verjetnostjo ga datirajo v 1. st. po Kr. Tudi način gradnje kaže na to obdobje, kar najdbo povezuje z ribiškimi čolni iz evangelijev in s čolni, ki so jih uporabljali judovski borci v judovsko-rimski vojni 66-70.

Izbrano slovo

Splošni priročniki in leksikoni:

CALWER *Bibellexikon* (2. izd.), Stuttgart 1967

ENCYCLOPEDIA *Judaica*, Jerusalem 1972 (16 zv.)

Gaaljahu CORNFELD in Johannes BOTTERWECK (izd.), *Die Bibel und ihre Welt*, München 1972 (6 zv.)

Kurt GALLING (izd.), *Biblisches Reallexikon* (2. izd.), Tübingen 1977

Anton GRABNER-HAIDER in Jože KRAŠOVEC, *Biblični leksikon*, Celje 1984

Herbert HAAG (izd.), *Bibel-Lexikon* (2. izd.), Einsiedeln 1968

---, *Das Land der Bibel*, Aschaffenburg 1976

The INTERPRETER's Dictionary of the Bible. An Illustrated Encyclopedia, Nashville 1962 (4 zv.) + Supplementary Volume, Nashville 1976

Martin NOTH, *The Old Testament World*, London 1966

Fulcran VIGOUROUX (izd.), *Dictionnaire de la Bible*, Paris 1895 - 1912 (5 delov, 10 zv.)

SUPPLEMENT au Dictionnaire de la Bible, Paris 1928 -

Biblična geografija:

Yohanan AHARONI, *The Land of the Bible. A Historical Geography* (2. izd.), London 1979

Felix-Maria ABEL, *Géographie de la Palestine* I, II, Paris 1933, 1938

Raoul BLANCHARD, *La Terre de la Promesse. Géographie de la Terre Sainte*, Paris 1965

Denis BALY, *The Geography of the Bible*, New York 1957

Zecharia KALLAI, *Historical Geography. The Tribal Territories of Israel*, Jerusalem - Leiden 1986

Robert NORTH in Raymond E. BROWN, *Biblical Geography*, v: *The Jerome Biblical Commentary*, Englewood Cliffs 1968, II 633 - 652

George Adam SMITH, *The Historical Geography of the Holy Land* (25. izd.), London 1931

Hugues VINCENT, *Canaan d'après l'exploration récente*, Paris 1907

Biblični atlasi in karte:

Biblijski atlas, The Times, Ljubljana 1990

L. H. GROLLENBERG, *Bildatlas zur Bibel* (3 izd.), Gütersloh 1959

Ernst HÖHNE in Hermann WAHLE, *Palestina. Historischarchäologische Karte*, Göttingen

1981

Herbert G. MAY, *Oxford Bible Atlas* (2. izd.), London 1974

John ROGERSON, *Nouvel atlas de la Bible*, Turnhout 1985

Biblična arheologija:

Yohanan AHARONI, *The Archaeology of the Land of Israel*, London 1982

William F. ALBRIGHT, *The Archaeology of Palestine and the Bible*, New York 1935

---, *Archaeology and the Religion of Israel*, Baltimore 1946

---, *The Archaeology of Palestine*, Baltimore e 1951 (ital.: Firenze 1957; franc.: Paris 1955)

Jakob ALEKSIČ, *Biblična arheologija* (skripta), Ljubljana 1973

---, Arheologija in sv. pismo, v: *BV* 36 (1976) 221 - 232

Michael AVI-YONAH (izd.), *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, London 1975 (4 zv.)

BABILONSKA, asirska in mezopotamska umetnost (razstavni katalog), Ljubljana 1980

Raymond E. BROWN, *Recent Discoveries and the Biblical World*, Dublin 1983

Henry CAZELLES, Pentatevh in arheologija, v: *Uvod v sveto pismo stare zaveze*, Celje 1979, 110 - 119

Volkmar FRITZ, *Einführung in die biblische Archäologie*, Darmstadt 1985

Edward C. HARRIS, *Načela arheološke stratigrafije*, Ljubljana 1989

Milan HOLC, Biblična arheologija, Ebla in sveto pismo, v: *BV* 41 (1981) 493 - 503

Franc IVANOCY, *Sveto pismo in klinopisni spomeniki*, Maribor 1985

Kathleen M. KENYON, *Archaeology in the Holy Land* (3. izd.), London 1970

H. Darrell LANCE, *The Old Testament and the Archaeologist*, Philadelphia 1981

Amihai MAZAR, *Archaeology of the Land of the Bible 10.000-586 B.C.E.*, New York 1990

Carl A. MOBERG, *Uvod v arheologijo*, Ljubljana 1990

Jerome MURPHY-O'CONNOR, *The Holy Land. An Archaeological Guide from Earliest Times to 1700*, Oxford 1980

Robert NORTH, Biblical Archaeology, v: *The Jerome Biblical Commentary*, Englewood Cliffs 1968, II 653 - 670

Giovanni PETTINATO, Ebla. *Un impero inciso nell'argilla*, Milano 1979

James B. PRITCHARD, *Archaeology and the Old Testament* (3. izd.), Princeton 1968 (ital.: Firenze 1964)

---, *Gibeon, where the Sun stood still. Discovery of the Biblical City*, Princeton 1962

Adalbert REBIĆ, *Biblijske starine*, Zagreb 1983

Franc ROZMAN, Kritična vrednost svetopisemskega besedila v luči mrtvomorskih rokopisnih najdb, v: *BV* 32 (1972) 103 - 137

Andrej SNOJ, Novozavezna znanost v luči najnovejših rokopisnih odkritij, v: *Zbornik Teološke fakultete*, Ljubljana 1962, 213 - 240

Yigael YADIN, *Hazor With a Chapter on Israelite Megiddo*, London 1972

---, *Hazor. The Rediscovery of a great Citadel of the Bible*, Jerusalem 1974

Poljudni biblično-arheološki reviji:

Biblical Archaeology Review (Washington)

Le monde de la Bible (Pariz); prej *Bible et Terre Sainte*

KAZALO

BIBLIČNA GEOGRAFIJA.....	3
UVOD.....	3
BIBLIČNE DEŽELE ZUNAJ PALESTINE.....	4
MEZOPOTAMIJA.....	4
MALA AZIJA.....	5
SIRIJA.....	5
EGIPT, SINAJ IN POT IZHODA.....	6
PALESTINA.....	8
1. Ime.....	8
2. Obseg in velikost	8
3. Geološka sestava tal in relief.....	9
4. Pregled štirih naravnih področij.....	10
5. Značilnosti palestinskega podnebja.....	16
6. Rastlinstvo in živalstvo.....	18
BIBLIČNA ARHEOLOGIJA.....	20
UVOD.....	20
0.1 Arheologija in Sveto pismo.....	20
0.2 Ali arheologija dokazuje resničnost Biblije?.....	22
0.3 Pojem svetopisemske arheologije danes.....	23
I. Kratka zgodovina arheoloških izkopavanj v Palestini	24
1. Pred prvo svetovno vojno.....	24
2. Med obema vojnama.....	26
3. Po drugi svetovni vojni.....	27
II. Metode arheološkega dela v Palestini.....	28
1. Izbira kraja.....	28
2. Tel.....	29
3. Stratifikacija.....	29
4. Določanje starosti plasti in predmetov.....	31
5. Dokumentiranje pri izkopavanjih in objavljanje izsledkov.....	32

III. Pregled arheoloških dognanj po obdobjih.....	34
1. PALEOLITIK (1600000 - 18000 pr. Kr.).....	35
2. MEZOLITIK (18000 - 8000 pr. Kr.).....	36
3. NEOLITIK (8000 - 4000 pr. Kr.).....	36
4. HALKOLITIK (4000 - 3200).....	38
5. ZGODNJA BRONASTA DOBA (3200 - 2000 pr. Kr.)...39	
Ekskurz A: Vdor nomadov in skrivnost dolmenov	
.....	41
Ekskurz B: EBLA.....	42
6. SREDNJA BRONASTA DOBA (2000 -1550 pr. Kr.)....	42
7. POZNA BRONASTA DOBA 1550 -1200 pr. Kr).....	44
a) Politični položaj.....	44
b) Keramika.....	45
c) Svetišča.....	45
č) Pisava in jeziki.....	46
d) Prihod Izraelcev.....	47
8. ŽELEZNA DOBA I (1200 - 900 pr. Kr.).....	48
a) Naselja, stavbe in keramika Izraelcev.	
.....	48
b) Filistejci.....	49
9. ŽELEZNA DOBA II.....	50
ŽELEZNA DOBA II A (1000 - 900 pr. Kr.).....	51
ŽELEZNA DOBA II B (900 - 700 pr. Kr). .	55
ŽELEZNA DOBA II C (700 - 587 pr. Kr.)..	58
10. PERZIJSKA DOBA (587 - 330 pr. Kr.).....	58
11. GRŠKO-RIMSKA DOBA (330 - 4 pr. Kr.).....	59
12. NOVOZAVEZNI ČAS (4 pr. Kr. - 100 po Kr.)....	65
 I z b r a n o s l o v s t v o	 69

VPRAŠANJA IZ SVETOPISEMSKE ARHEOLOGIJE IN GEOGRAFIJE

1. Mezopotamija, Mala Azija in Sirija v svetopisemskih časih.
2. Paleolitik in mezolitik v Palestini.
3. Egipt, Sinaj in pot(i) izhoda Izraelcev. - Vprašanje časa izhoda.
4. Palestina: imena, obseg; obalna ravnina.
5. Galileja, Jezreelska ravnina, Samarija.
6. Jeruzalem, Judeja, Negev.
7. Jordanski jarek, svetopisemska Transjordanija.
8. Značilnosti palestinskega podnebja.
9. Pomen arheologije za razlago Svetega pisma. "Pojem "Biblične

arheologije" danes.

10. Arheološke metode: izbira kraja, stratifikacija tela.
11. Metode ugotavljanja starosti artefaktov oz. plasti.
12. Dokumentiranje in objavljanje pri arheološkem delu.
13. Neolitik v Palestini.
14. Halkolitik v Palestini.
15. Zgodnja bronasta doba v Palestini.
16. Najdbe v Ebli in njihov pomen.
17. Srednja bronasta doba v Palestini.
18. Pozna bronasta doba v Palestini.
19. Železna doba I (Izraelci in Filistejci).
20. Železna doba II A (David in Salomon).
21. Pisni spomeniki železne dobe v Palestini. Babilonsko pustošenje.
22. Perzijska in grška doba. Nabatejska kultura in Petra.
23. Herod Veliki kot stavbenik.
24. Kumran: najdbe in pomen »mrtvomorskih rokopisov«.
25. Palestinska arheologija in Nova zaveza: Jeruzalem, Nazaret, Kafarnaum.